

Barbara Pusch ve
Julia Splitt (Haz.)

Türk-Alman Göç
Araştırmalarının 50 Yılı

Prof. Dr. Nermin
Abadan-Unat'tan
Otobiyografik bir
Değerlendirme

Pera-Blätter
28

Pera-Blätter 28

Yayına Hazırlayanlar:

Barbara Pusch ve Julia Splitt

Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı

Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan

Otobiyografik bir Değerlendirme

ORIENT-INSTITUT
ISTANBUL

Friedrich Naumann
STIFTUNG

FÜR DIE FREIHEIT

Bu yayın, yayına hazırlayanların veya Orient-Institut Istanbul'un görüşlerini temsil etmez. Röportajda yer alan görüşlerinden Prof. Dr. Nermin Abadan Unat sorumludur.

**This essay can also be accessed online at
Bu eserin Türkçe versiyonunu internetten ulaşabilirsiniz**

<http://www.oiist.org/?q=de/node/33>

© 2015

Erscheinungsort: Bonn

**Herausgeber: Max Weber Stiftung, Deutsche Geisteswissenschaftliche Institute im
Ausland, Bonn**

Redaktion: Orient-Institut Istanbul (Dr. Zaur Gasimov)

Cover Design: Dorothea Nold

Cover Foto: DAI Istanbul

Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı

Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan
Otobiyografik bir Değerlendirme

Yayına Hazırlayanlar:
Barbara Pusch ve Julia Splitt

ORIENT-INSTITUT
ISTANBUL

Max Weber
Stiftung

Deutsche
Geisteswissenschaftliche
Institute im Ausland

Finansal katkıda bulunan:
FÜR DIE FREIHEIT

İçindekiler

Başlarken	3
Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı: Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan Otobiyografik bir Değerlendirme	8
<i>Çalışmanın Arka Planı</i>	8
<i>"Konuk İşçi" Göçü: Homo Economicus'tan Homo Sociologicus'a?</i>	12
<i>Araştırma Notları: "Konuk İşçi"lerin 1963 Yılındaki Dünyasına Bakış</i>	31
<i>Boğazlıyan Araştırması: (Geriye) Göç ve Gelişme</i>	43
<i>Göç Yoluyla Değişim?</i>	60
<i>Almanya'da Türk Vatandaşı Olmak: Neyi Seçmeli?</i>	71
<i>Türk-Alman Göç Araştırmaları İçin Öneriler</i>	73
<i>Bir Bilim Kadınının Kendine Bakışı ve Dışarıdan Algılanışı</i>	78
<i>Bitirirken</i>	83
Kaynakça	84

Başlarken

Kanımızca, Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'ı, Türk-Alman göç araştırmaları alanının en eski ve en deneyimli bilim insanı olarak nitelendirmek yanlış olmaz. Prof. Abadan-Unat, giderek daha büyük önem kazanan göç araştırma alanında, 50 yıldan daha uzun bir süredir çeşitli bilimsel projeler gerçekleştiriyor; düşünceleri ve verileri, pek çok yayında yer aldı ve alıyor. Ama biz bu sefer bakış açısını "sert" bilimsel olgulardan anılarına çevirmek istiyoruz. Başka bir deyişle, bu yayında bizi en çok otobiyografik bilim tarihi, anılar ve anektodlar ilgilendiriyor. Özellikle öğrenmek istediğimiz de, Prof. Abadan-Unat'ın öncülük özelliği taşıyan araştırmalarının arka planında nelerin yer aldığı, neler yaşadığı; kısacası belki çok kişisel veya fazla gündelik olduğu, ya da çok fazla anektod özelliğine sahip olduğu için klasik bilimsel raporların sınırları dışına taşan ve bu nedenle de şu ana kadar yazmadığı şeyler.

Ama başlamadan önce şunu da belirtmek isteriz: Göç konusu, Prof. Dr. Abadan-Unat'ın mesleki kariyerinin son 50 yılına damgasını vurmamakla kalmadı, onun kişisel tarihini de belirledi. Bu nedenle de okuyucuları önce Prof. Dr. Abadan-Unat'ın hayatının önemli durakları arasında küçük bir yolculuğa çıkarmak istiyoruz:¹

Bu yolculuğa, 1921 yılında Viyana'da başlayalım. Nermin Abadan-Unat, Elfriede ve Mustafa Süleymanoviç'in kızları olarak burada doğdu ve hayatının ilk yıllarını burada geçirdi. Annesi, Stettin kentindendi ve kızlık adı Elfriede Lesshaim'di. Babası Bosnalı zengin bir iş adamıydı. Nermin Süleymanoviç, altı yaşındayken meşhur Orient-Express ile Viyana'dan İstanbul'a geldi. Babası üç yıl sonra öldüğünde, annesiyle beraber üvey ablası Baron Marthe Karvinsky'nin yanına, Budapeşte'ye

1 Ayrıca kaynak belirtilenler hariç, bu bölümdeki bilgiler şu kaynaklara dayanmaktadır: Nermin Abadan-Unat'ın *Kum Saati İzlerken* (1996) başlıklı biyografisi (Almanca *Phönix aus der Asche* başlığıyla 2004 yılında yayınlanmıştır.) ve *Hayatın Seçen Kadın* (2010), SedefKabaş.

gittiler. Ama bu üç kadının barındığı hanede maddi durum giderek kötüye gitti ve Nermin Süleymanoviç okuldan ayrılmak zorunda kaldı. Ama bunu öylesine kabul edecek değildi elbette.

Bu nedenle de annesine ve ablasına haber vermeden Budapeşte'deki Türk Büyükelçiliği'ne gitti ve dönemin büyükelçisi Behiç Erkin'den İzmir'de yaşayan amcası Sabri Süleymanoviç'le ilişkiye geçmesini ve kendilerine para göndermesini istediklerini bildirmesini rica etti. Şayet amcası para göndermezse, bu sefer kendi yaşındaki kız ve oğlan çocuklarına Türkiye'de sağlanan ücretsiz eğitim olaraktan yararlanabilmek istiyordu. Sonuçta kendisine Nermin Suley adına bir Türk pasaportu çıkartılmasını ve önce İstanbul'a, oradan da amcasının yanına İzmir'e gidebilmesi için gereken tren ve gemi biletlerinin alınmasını sağladı. Soyadının Süleymanoviç'ten Suley'e çevrilmesinin arkasında, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni çıkardığı soyadı kanunu yatıyordu.

İzmir'e geldiğinde, Nermin Suley için yeni bir hayat başlamıştı. Bu hayat da çeşitli zorluklar ve tatsızlıklarla doluydu. Ama genç Nermin, bunların hepsinin üstesinden gelmeyi başardı. Türkçe öğrendi ve İzmir Kız Lisesi'nden mezun oldu. 1940 yılında, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydolmayı başardı. Üniversiteyi bitirdikten sonra Ankara'da yayınlanan Ulus Gazetesi'nin ilk kadın gazetecisi olarak çalışmaya başladı. 1946 yılında, üniversitede profesörü olan ve Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) Eskişehir milletvekili Prof. Dr. Yavuz Abadan ile evlendi. 1948'de Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktora eğitimine başladı. 1952/53 öğretim yılında bir Fullbright bursu ile University of Minnesota'ya gitti. Burada geçirdiği sürede, bundan sonraki akademik kariyeri için büyük önem taşıyacak ilişkiler kurdu; önünde yeni ufuklar açıldı ve çalışmalarına siyaset bilimci olarak devam etme kararını aldı.

Türkiye'ye döndükten sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde asistanlık sınavına giren ilk kadın oldu. Sınavı kazandı ve 1954 yılında asistan olarak çalışmaya başladı. 1955'te Ankara

Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde kamuoyu ve etki alanını, o zamanki terimlerle halkefkarı ve tesir alanı konusundaki doktora çalışmasını tamamladı.² Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne girişi toplumsal cinsiyet açısından fakültenin tarihinde önemli bir kilometre taşıydı. Diğer yandan da bundan sonraki hayatında önemli bir dönüm noktası oldu; çünkü 1989 yılında emekli olana kadar bu üniversitede ders verdi, araştırmalarını sürdürdü ve çok çeşitli alanlarda yapılacak çalışmalara esin kaynağı oldu. Bu kapsamda öne çıkartılması gereken en önemli noktalar arasında, öncelikle bugün üniversitenin uluslararası alanda sivrilmesi şeklinde çeşitli bilimsel ilişkileri açısından yer almaktadır. İkinci olarak da Siyasal Davranış Kürsüsü'nü kurmuş olması büyük önem taşımaktadır. Üçüncü sırada dile getirilmesi gerekenler ise, aynı fakültede Basın Yayın Yüksek Okulu'nun kurulması konusunda göstermiş olduğu çabalar, kadın araştırmaları konusundaki öncü nitelikteki çalışmaları ve nihayet –en az bunlar kadar önem taşıyan – Türk-Alman göçü konusundaki araştırmalarıdır.

Kendimizi Nermin Abadan-Unat'ın göç ağırlıklı çalışmalarıyla sınırlamak istesek dahi, bu çalışmaların ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi bu yayının sınırlarını çok aşar.³ Bu nedenle burada sadece yaptığı göç araştırmaları ile bağlantıları açısından bize en önemli gelen çalışmalarını belirtmekle yetinmek istiyoruz: Birincisi, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* başlıklı ve 1963 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) için gerçekleştirdiği çalışmadır.⁴ Bu çalışma onun için yalnızca Türk-Alman göç araştırmalarına bir başlangıç anlamına gelmekle kalmadı, aynı zamanda da Almanya'daki "konuk işçiler" in durumuyla ilgilenen ilk Türk sosyal bilim araştırması oldu. Sözüünü etmek istediğimiz ikinci çalışma ise, Türkiye-Hollanda

2 Abadan (1955).

3 Pek çok kaynak arasında şunlar yer almaktadır: Abadan (1964, 1966, 1968), Abadan-Unat (1974, 1976a, 1976b, 1985, 2000, 2005 ve 2011) ve Abadan-Unat v.d. (1976a, 1976b).

4 Abadan (1964) ve çalışmanın Almanca özeti, Abadan (1966).

işbirliğiyle⁵ gerçekleştirilen ve uluslararası iş göçünün Orta Anadolu'daki Boğazlıyan ilçesi sınırları içinde yarattığı etkileri inceleyen *Migration and Development* (1976) başlıklı araştırmadır.⁶ Bu araştırma İngilizce ve *Göç ve Gelişme* başlığıyla Türkçe olarak yayınlanmıştır (1976). Bu kapsamda belirtmek istediğimiz üçüncü çalışma ise, 1976 yılında Hollanda'da Brill Yayınevi tarafından yayınlanan *Turkish Workers in Europe, 1960-1975 –A Socio-Economic Reappraisal* başlıklı kitaptır. Bunların dışında, Nermin Abadan-Unat'ın göç sorununu kadın sorunuyla bağlantılandıran çok sayıda makalesi de önemlidir.⁷ Son olarak da, Türkçe başlığı *Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulusötesi Yurtdaşığa* (2006) olan ve güncellenmiş baskılarıyla Türkçe, Almanca ve İngilizce yayınlanan kitabından da söz etmek isteriz.⁸

Nermin Abadan-Unat, sadece Türk bilim ve üniversite çevreleri içersinde bir yer sahibi olmakla kalmıyordu; aynı zamanda uluslararası bilim çevrelerinin de bir parçasıydı.⁹ Ayrıca, akademi dünyasının dışında da aktifti ve bilgilerini ve görüşlerini siyasi olarak hayata geçirmeye çaba gösterdi.¹⁰ Tüm bu çalışmaları için pek çok ödül ve nişan kazandı.¹¹ Türk-Alman göç araştırmaları açısından bakıldığında bunlar arasında en önemli olanı, şüphesiz Federal Liyakat Nişanı'dır.

5 Hollanda tarafında Netherlands Universities Foundation for International Cooperation (NUFFIC) ve Institute for Social Science Reserach in Developing Countries (IMWOO); Türk tarafında ise Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İskan ve Şehircilik Enstitüsü yer alıyordu.

6 Nermin Abadan-Unat bugün bu kitaba, ortaya çıkışının asimetrik öyküsü nedeniyle eleştirel yaklaşmaktadır. Bununla birlikte, bizim açımızdan önemli bir kitaptır; çünkü işçilerin Avrupa'ya gönderilmesiyle bağlantılı modernleşme ideali eleştirel bir bakışla yaklaşmakta ve bu ideali deneysel olarak çürütmektedir.

7 Abadan-Unat (1977, 1980, 1985).

8 Abadan-Unat (2000, 2005 ve 2011).

9 Konuk profesör olarak 1969/70 yılında Münih Üniversitesi'nde, 1973/74'te City University of New York'ta, 1984'te University of Denver, Graduate School'da ve 1985'te Washington D.C.'de Georgetown University'de birer sömestr çalıştı.

10 Nermin Abadan-Unat 1978-1980 yılları arasında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Cumhuriyet Senatosu kontenjan senatörlüğüne getirildi. 1978-1993 yılları arasında Avrupa Konseyi'nde Türkiye'yi temsil etti ve "Kadın Erkek Eşitliği" Komisyonu'nda kadınların toplumdaki konumuyla ilgili fikirlerini savundu.

11 Bu konudaki liste de çok uzun ve aralarından önemli olanlarını zikretmekle yetinmek zorundayız: 2011'de Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nin Üstün Hizmet Ödülü, aynı yıl Beşiktaş Belediyesi'nin Onurlu Yaşam Ödülü ve 2012 Vehbi Koç Ödülü.

Bu nişan, Nermin Abadan-Unat'a 1979 yılında verildi.

Nermin Abadan-Unat'ın gördüğü bu kadar takdir sonucunda artık dinlenmeye çekileceğini düşünenler varsa, çok yanılırlar. Bugün 93 yaşında olmasına rağmen hala yaşamın içinde ve aktif olmaya devam ediyor: İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesi'nde ders veriyor, konferanslarını ve yazılarını da sürdürüyor. Tam da bu nedenle, 2014 yılının başlarında *Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı*:

Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan Otobiyografik bir Değerlendirme başlıklı bu yayın projesine zaman ayırabildiği için kendisine büyük bir teşekkür borçluyuz.

Nermin Abadan Unat'ın yaşamı ve eserlerine duyduğumuz hayranlıkla, kendisiyle uzun yıllara dayanan zengin araştırma deneyimleri üzerine konuşmak ve bunu yaparken de bakışımızı göç araştırmaları kapsamındaki anılarına ve deneyimlerine yöneltmek istedik. Geçmişe böyle bir kişisel bakışın Türk-Alman göç araştırmalarının tarihi konusundaki çalışmalar için çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Bunu yaparken amacımız, yalnızca genç okuyuculara 1960'lı yıllarda henüz başlamakta olan Türk-Alman göç araştırmaları kapsamındaki çalışmaların genel akışına bir bakış sunabilmek değil. Aynı zamanda, resmi raporlarda ve bilimsel yayınlarda genellikle yer bulamayan konulara da değinmeyi amaçlıyoruz. Bu yayında, uzun Türk-Alman göç tarihini özetlemeyeceğiz, çünkü bu çeşitli yayınlarda defalarca yapıldı.¹² Elinizdeki bu metin, Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat ile bu yayın için yaptığımız, günler boyu süren söyleşilere dayanıyor. Bu bağlamda ön planda yer alacak araştırmalar da, 1963 tarihli *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* başlıklı, öncü nitelikteki araştırması ve 1976 tarihli *Migration and Development* başlıklı ortak projedir. Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a bizim için ve elinizdeki yayın için ayırdığı saatlerden dolayı çok teşekkür ediyoruz ve bundan sonraki projeleri için de güç ve enerji diliyoruz.

12 Nermin Abadan-Unat'ın Almanca, Franızca, Türkçe ve İngilizce dillerinde yaptığı yayınlar için ektteki kaynakçaya bakabilirsiniz. Yayınlarla ilgili kapsamlı bir liste için ayrıca: Özdemir 2008.

Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı: Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan Otobiyografik bir Değerlendirme¹³

Çalışmanın Arka Planı

Sayın hocam, biz bu söyleşiye Almanya ile Türkiye arasında 1961 yılında imzalanan İşçi Alımı Anlaşması ile başlamak istiyoruz. Çünkü bu anlaşma, Türk-Alman göçünün başlangıç tarihi olarak kabul ediliyor.

Bu bir taraftan doğru, bir taraftan da değil. Türk göçünün 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki tarihini araştırmaya tabii ki resmi işçi alımı anlaşmasıyla başlamak mümkün, ama bu aslında yanlış. Çünkü Almanya'ya işçi getirilmesi bu anlaşmadan çok önce çeşitli gayri-resmi yollardan gerçekleşmişti. Bugünden geriye bakıldığında, savaş sonrası Türkiye'sinin çok fakir bir ülke olduğunu söylenebilir; ama ülkenin dış ilişkileri mevcuttu ve faal haldeydi. Türkiye'nin Almanya'yla ilişkileri İkinci Dünya Savaşı'nın çok öncesinde, özellikle de örneğin Bağdat demiryolunun inşa edilmesini destekleyen II. Wilhelm'in politikalarıyla güçlenmeye başlamıştı. Bunun sonucunda, daha o zamandan bütün bir kuşak genç insan, üniversite eğitimi için Almanya'ya gitmişti. Bunların arasında benim vefat eden eski eşim Prof. Dr. Yavuz Abadan da vardı; kendisi doktorasını 1930'lu yıllarda Heidelberg'de yapmıştı. Bu kuşağın çocukları da Almanya ile olan ilişkileri ticaret, ithalatçılık vb. üzerinden devam ettirdiler. Pek çok örneğini kendim biliyorum; daha o zamandan ilk Türk-Alman evlilikleri gerçekleşmeye başlamıştı.

¹³ Bu bölümdeki dipnotlar, yayına hazırlayanlar tarafından eklenmiştir. Bu metinden bazı bölümler, şu anda "Migration ohne Ende" -Ein Blick in die 50-jährige deutsch-türkische Migrationsforschung von und mit Prof. Dr. Nermin Abadan Unat" başlığıyla Türkisch-deutsche Studien Jahrbuch 2014'te yayınlanmak üzeredir (Yayına hazırlayanlar: Şeyda Ozil, Michael Hofmann ve Yasemin Dayıoğlu-Yücel).

Ama genel olarak şunu söylemek doğru olur: Türk-Alman göçü, Almanya'nın savaş sonrası yeniden ayağa kalkmasına paralel olarak başlamıştır. Ama ilk kökler savaş sonrası dönemde atıldı. 1952'den itibaren işçileri ilk çağırınlar daha çok Hansestadt'lardaki yani Lübeck, Kiel, Bremen ve Hamburg'daki tersaneler oldu. Bunun nedeni de şuydu: Bütün bir genç Alman erkek kuşağı savaşta kaybedilmişti. Bu kayıp kuşağın yerine önce İspanya'dan, İtalya'dan ve Yunanistan'dan işçiler getirildi. Bu kapsamda, daha 1961 yılında İşçi Alımı Anlaşması imzalanmadan önce, Almanya ve Türkiye arasındaki özel ilişkilerden dolayı Türkiye'den işçi alımına başlandı. Bağlantıları Almanya'dan Türkiye'ye mal getiren iş adamları kurmuştu. Ama bu hep nominal bir temelde gerçekleşti; yani önce kişiye yönelik davetiyeler gönderiliyordu ve bu davetiyelerde işverenler, çağırdıkları işçilerin her türlü masrafını (örneğin seyahat masraflarını) karşılayacaklarını garanti ediyorlardı. Bu şekilde işverenler kimi davet ettiklerini, işçiler de nereye gideceklerini biliyorlardı. Daha sonra imzalanan İşçi Alımı Anlaşması'yla bu durum tamamen değişti.

Ama dahası da vardı: 1956 yılında Kieler Institut für Weltwirtschaft (Kiel Dünya Ekonomisi Enstitüsü) Alman Dışişleri Bakanlığı ile birlikte, Zanaat Okulları'ndan mezun olan Türklere mesleki staj olanakları sunmayı öngören bir proje hazırladı. 1957'de de, dönemin cumhurbaşkanı Theodor Heuss, Türkiye'ye yaptığı bir resmi ziyarette beraberinde bir armağan getirdiğini söyledi. Bu armağan, Türklere ayrılmış 150 kişilik bir stajyer kontenjanıydı. Ayrıca önemli bir girişim daha vardı: Zentralverband des Deutschen Handwerks (Alman Zanaatkarlar Birliği) "Orta Sınıf Orta Sınıfa Yardım Ediyor" sloganı altında Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Birliği ile zanaatkar değişimi öngören bir çalışma başlattı. Çalışmanın hedefi bir yandan Almanya'daki işçi açığını kapatmak; diğer yandan da Türk zanaatkarların Almanya'da çalışırken edinecekleri ek nitelikler ve beceriler sayesinde Türkiye'ye dönüşlerinin ardından Türk ekonomisine katkıda bulunmalarıydı. Her iki girişimin de Kiel

kaynaklı olması tesadüf değildi. Kiel Dünya Ekonomisi Enstitüsü yöneticisi Prof. Dr. Fritz Baade, Nazi döneminde Türkiye'ye kaçmış olan bilim insanlarından biriydi. Türkiye'de önce Türk hükümeti için çalışmıştı, ama daha sonra Türkiye Almanya'ya savaş ilan ettiğinde, benzer durumdaki başkalarıyla birlikte 1945'te Kırşehir'de enterne edilmişti¹⁴ Ama benim burada vurgulamak istediğim nokta, Türkiye ve Almanya arasındaki karşılıklı alışveriş süreçlerinin 1961 yılından önce başlamış olduğu gerçeği!

Evet, ama İşçi Alımı Anlaşması'nın imzalandığı 1961 yılı, yine de göç sürecine yeni bir dinamizm getiren çok önemli bir tarih. 2011 bu anlaşmanın 50. yıldönümüydü ve bu vesileyle pek çok şey yazıldı ve tartışıldı.

Evet, bu doğru, ama bu işin geçmişinde çok az dile getirildiği için tekrarlamaktan usanmadığım bir nokta daha var. 1976 yılında Brill Yayınevi'nden çıkan *Turkish Workers in Europe 1960-1975* adlı kitabımda da dile getirmiştim bunu. Ama bu kitap ne yazık ki pek dikkat çekmedi; hâlbuki bana göre Türk-Alman göçünün ilk dönemleriyle ilgili en önemli kitaptır. Zaten kapitalizmin sefaleti de burada: Bu kitap çok saygın bir yayınevinden çıktı, ama fiyatı o kadar yüksekti ki, kimse alamadı. Bu nedenle de üzerine pek yazılıp çizilmedi. Aslında bir gün "Akademisyenler nelerden şikâyet ediyor?" başlıklı bir makale yazmalıyım, ama bu ayrı bir konu... Söylemek istediğim şu: Ben bundan onyıllar önce, Ankara'daki Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde bir asistan olan Dr. Salahattin Sözeri'nin Hamburg'daki Handwerkskammer (Zanaatkarlar Odası) ile birlikte bir Forschungsinstitut für Deutsch-Türkische Wirtschaftsbeziehungen (Türk-Alman Ekonomik İlişkilerini Araştırma Enstitüsü) kurmuş olduğunu belirtmiştim. Bu enstitü, Hamburg'daki tersaneler için

14 Prof. Dr. Fritz Baade 1935-1939 yılları arasında tarımla ilgili pazar ekonomisi konusunda Ankara hükümetinin danışmanlığını yürütmüş, ardından da İstanbul'da serbest danışman olarak çalışmıştı. 1948 yılında Kiel Üniversitesi'nden gelen teklifi kabul ederek Kiel Dünya Ekonomisi Enstitüsü'nün yöneticisi oldu. Kırşehir'de enterne edildiği süre içinde, bölgede oniks madeni çıkarılabileceğini keşfetmiş ve bölge için yeni bir istihdam alanı açılmasına önyak olmuştu.

kalifiye eleman, örneğin kaynak ustaları bulmaya çalıştı. Bu kurum gibi başka özel aracı kuruluşlara da Tercüme Bürosu deniyordu, çünkü dil konusunda da aracılık ediliyordu. Tabii Almanya'da da benzer kuruluşlar vardı. Bu büroların kuruluşu, Türk-Alman göçü için yeni bir kilometre taşı oldu. Bunlar, göçün ticarileştirilmiş bir şekliydiler, çünkü iş bulmak isteyenler, onlara aracılık etmeleri için bu bürolara belirli bir ücret ödüyordu. Bu durum, Alman Sendikalar Birliği'nin (Deutscher Gewerkschaftsbund, DGB) kulağına gitti. DGB, bu işin tüm taraflarına şiddetle karşı çıktı. Çünkü bu şekilde iş yerleri satışa çıkartılmış oluyordu ve ortaya haksız rekabet çıkıyordu. DGB, eğer bu süreç devlet kontrolü olmadan gerçekleşirse giderek daha çok sayıda Türk işçinin geleceğinden ve bunun sonucunda da Alman işçilerin ücretlerinin düşeceğinden korkuyordu. DGB'nin düşüncesi şuydu: Eğer Almanya'ya yabancı işçi gelecekse, bu sözleşmeler yoluyla olmalıydı; ancak bu şekilde kontrol sağlanabilirdi. Yani DGB'nin bir İşçi Alımı Anlaşması yapılmasını talep etmesinin nedeni, Türklere duyduğu aşk değildi, Alman işçileri koruma arzusuuydu. Böyle bakıldığında bunun egoistçe bir davranış olduğu söylenebilir, ama elbette belirli bir yararı da oldu.

Önemli bir nokta da, 1961 öncesinin bu çeviri bürolarının, İşçi Alımı Anlaşması'nın ardından Almanya'ya gelen Türk işçileri için çeviri yapan çevirmenlerle bir ilgisinin olmadığıdır. Bu çevirmenler, resmi anlaşmanın öncesinde Almanya'ya gelmiş ve orada kalmış olan işçilerdi. Almanca bilgileri mükemmel değildi, eğitim düzeyleri de resmi olarak kabul edilen işçilerin eğitim düzeyinden pek yüksek sayılmazdı. Ama yeni gelen işçilerden farklı olarak, onlar Almanya'yı biliyorlardı ve iş organizasyonu ile ilgili bilgileri vardı. Bu nedenle de bu çevirmenler, yeni gelenler için çok önemliydi; çünkü onların pek çok işini hallediyorlardı. Çevirmenler de yaptıkları hizmetlerin karşılığında para alıyorlardı. Bazen bu çevirmenlerin yaptığı çevirilerin hatalı olması yüzünden sorun yaşandığı da oluyordu. Ama işçiler daha çabuk ve daha iyi Almanca öğrenmiş olsalar, kendi çıkarlarını kendileri savunabilirlerdi. Bu çevirmenlerden farklı olarak, 1961 öncesi çeviri büroları ise aslında aracılık bürolarıydı.

"Konuk İşçi" Göçü: Homo Economicus'tan Homo Sociologicus'a

Türkiye kökenli işçilerin Almanya'daki durumuna baktığımızda, o zamanlar her iki ülkede de göç politikalarının ne kadar yetersiz kaldığını, hatta bugün de hala yetersiz olduğunu açıkça görüyoruz.

Göç politikası mı? Eğer bana sorarsanız, Türkiye-Almanya bağlamında göç politikası kavramının kendisi zaten yanlış. Çünkü bütün Avrupa'da tek bir doğru dürüst göç bakanlığı yok. Eğer üzerinde yer alan sorumlu bir kuruluş yoksa, zaten bir güdülen politika olmasını da bekleyemezsiniz. Bu durumun Almanya gibi federal bir yapının içinde daha da kötü olduğunu söyleyebiliriz! Uzun süre, sadece mevcut durum üzerinde bazı düzenlemeler yapan, ama daha ötesine geçmeyen belirli resmi daireler vardı. İşin bütünü kimse göremedi!

Buna ek olarak, iki ülkedeki motivasyonun birbirine taban tabana zıt olduğunu belirtmek gerek. Politika, ne Türkiye'de ne de Almanya'da göçün kendisi göz önünde bulundurularak yapıldı. Başlangıç yıllarında yetkili kişilerin göç konusunda herhangi bir fikri yoktu; göç kelimesi kullanılmıyordu bile! Benim ilk kitabımın başlığına bir bakın: *Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları!* Yani mesele işti, yurt dışında çalışmaktı, ama göç değildi! Almanya'da da "konuk işçiler"den söz ediliyordu. Bu kavram, geçiciliği yansıtıyor. Geçicilik sadece işçileri çağırınların, yani Almanya'nın anlayışında yer almıyordu, Türkiye de böyle düşünüyordu. O nedenle de bu olgu ciddiye alınmadı. Hiç kimse bu konuyu tüm safhalarıyla göz önünde bulundurmamıştı.

İşçilerin Almanya'ya gönderilmesinin siyasi açıdan ve siyaset bilimiyle ilgili olarak ne kadar az önemsendiğini gösteren bir örneği size kendi mesleki kariyerimden verebilirim. 1964 yılında yayınladığım Almanya'daki Türk işçileriyle ilgili ilk araştırmamı profesörlüğüm için

tez çalışması olarak sunmak istedim. Ama tahmin edin, neler oldu: Reddedildi! Hem de neden, biliyor musunuz? Bana dediler ki, konunun kamu yönetimiyle bir ilişkisi yokmuş. Bunun üzerine öfkelenmiş ve şöyle dedim: "İki devlet bir araya geliyor, iki devletin bürokrasisi birlikte çalışıyor ve jüri de çıkıp bunun kamu yönetimiyle bir ilişkisinin olmadığını iddia ediyor!" Jüri benim bu çalışmamı reddetti! Bu yaşadığım en büyük kişisel acılardan biri oldu, gerçekten çok sarsıldım. Eğer eşim olmasaydı, muhtemelen mesleğimden vazgeçerdim. Ama o şöyle dedi: "Hayır, sen çok iyi bir şey yaptın! Eğer bunu reddettilerse, o zaman sen de başka bir şey yaparsın." Ben de kürsüyü değiştirdim ve bir yıl sonra Anayasa Hukuku Kürsüsü'ne anayasa hukuku ve 1965 seçimleriyle ilgili yeni bir profesörlük tezi sundum. Ancak bu kitapla profesör olabildim.

O zaman nasıl oldu da, İşçi Alımı Anlaşması imzalandıktan sadece iki yıl sonra Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) için Almanya'daki Türk kökenli işçilerle ilgili bir araştırma yaptınız? Türk devletinin ilgisini en çok neler çekiyordu?

Devlet elbette öncelikle işçilerin döviz tasarruflarını istiyordu. Devleti en çok ilgilendiren konu buydu. O dönemde Türkiye'nin hemen hemen hiç döviz yoktu. Bu nedenle de işçi dövizleri son derece önemliydi. Diğer taraftan da devletin ütopyik bir beklentisi vardı: İşçilerin kalifiye elemanlar olarak Türkiye'ye geri döneceklerini ve Almanya'da edindikleri bilgilerle Türkiye'deki kalkınmayı teşvik edeceklerini umuyordu. Bir beklenti buydu, diğeri de, dediğim gibi tümüyle parayla ilgiliydi.

Devlet Planlama Teşkilatı neyi öğrenmek istiyordu? Bu araştırmayı neden yaptırdı?

Bunu yanıtlamak için biraz geriye gitmem gerek. 27 Mayıs 1960'taki askeri darbe, daha sonraki darbelere kıyasla tipik olmayan bir darbeydi. Çünkü bu darbe, ordunun tepesinin değil, orta kademelerdeki

subayların memnuniyetsizliğine dayanıyordu. Bu subaylar, daha henüz darbeyi yapmadan önce yoğun bir şekilde gerekli reformlar konusunda çalışmışlardı. Onlar çok farklı bir ekonomik sistem kurmak ve ekonomiyi sistematik olarak geliştirmek istiyorlardı. Bu nedenle de gelişmeyi bir plana bağlama düşüncesi onlara uygun geldi. 1961 yılında yapılan yeni anayasa, beş yılda bir kalkınma planı yapmayı öngörüyordu. Ama bu yeni anayasanın içerdiği en önemli nokta bu değildi: 1961 yılına kadar Türk vatandaşları kendilerine bir pasaport çıkartılmasını talep etme ve ülke dışına çıkma hakkına sahip değillerdi. Tabii ki pek çok kişi ülke dışına çıkıyordu. Özellikle sporcular, hastalar, akademisyenler, iş adamları vb. gruplar için pasaport çıkartmak daha kolaydı, ama bu hiç kimse için bir hak değildi. Yeni anayasa ile bu değiştirildi. Rahmetli eşim Prof. Dr. Yavuz Abadan 1961 Anayasası'nın detayları ve Planlama Teşkilatı'yla ilgili bir makale yazmıştı. Almancası da var, onu size vermeliyim.¹⁵ Türk-Alman göçü açısından önemli olan, bu anayasa ile vatandaşların bir pasaport sahibi olma hakkını kazanmış olmaları ve böylece göç etmek için de bir temelin oluşmuş olmasıdır.

Ama biz kalkınma planına dönelim. 1963 tarihli ilk planda, yurt dışında yaşayan Türk işçilerle ilgili bir araştırma da yer alıyordu. Bunun arkasında yatan düşünce şuydu: Eğer başka ülkelere işgücü gitmişse, bu o işgücü o ülkelerde bir sürü şey öğreniyor demektir. O zaman bu işgücü ülkeye geri döndüğünde Türk ekonomisi içinde istihdam edilebilir ve ekonominin gelişmesine katkıda bulunabilir. Bu tabii ki son derece safça bir hipotezdi (gülüyor), çünkü A'dan Z'ye yanlıştı. Umulan gerçekleşmezdi, çünkü Almanya'daki işçiler çok az yeni bilgi ve beceri edinebildiler. Çok büyük bir çoğunluğunun yapacağı işi öğrenmesi bir günden az sürüyordu, çünkü ilk giden işçilerin genel eğitim düzeyi hiç düşük değildi. Ama istenen işçilerin zekâsı değil, kas gücüydü. Ayrıca yurt dışına gidenlerin birincil amacı

15 Abadan, Y. (1964) Bu makalede, özellikle Devlet Planlama Teşkilatı ve Kalkınma Planı ile ilgili olan 129. maddeye ayrıntılı bir şekilde değiniliyor.

bir şeyler öğrenmek değildi. Onlar para kazanmak ve para biriktirmek istiyorlardı. Yani Panlama Teşkilatı'nın beklentileri ütopyikti; buna karşılık işçilerin beklentileri gerçekçiydi.

Planlama Teşkilatı'nın beklentileri yalnızca dövizler ve ekonomik gelişmeyle mi ilgiliydi? Başka bir beklentileri yok muydu? Bu bizi şaşırttı şimdi, çünkü siz araştırmanızda başka noktalara da değiniyorsunuz ve örneğin işçi yurtlarındaki yaşam koşullarından, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki farklardan, işçilerin Almanya ile ilgili düşüncelerinden, uyum sağlama konusundaki sorunlardan da bahsediyorsunuz. Tüm bunlar Planlama Teşkilatı'nı ilgilendirmiyor muydu?

Birinci 5 Yıllık Kalkınma Planı devasa bir plandı, çok kalın bir kitap! Göç onun içinde küçücük bir yer kaplıyordu ve sadece 1 sayfaya sığmıştı. 2010 yılında Planlama Teşkilatı'nın önemli isimlerinden biri olan Atilla Sönmez'in anıları yayınlandı. Bu anılarda Sönmez, bir ekonomik kalkınma planı hazırlama fikrinin bir Alman politikacının, Prof. Dr. Ludwig Erhard'ın dile getirdiği bir fikir olduğunu ve 1959 yılında İstanbul'a yaptığı bir ziyaret sırasında bu konunun onunla tartışıldığını anlatıyor. Hedef, Türkiye'nin ekonomisini temelden değiştirmektir.¹⁶ Bu konuda söz sahibi kurumların – Maliye Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı – pek hazırlıklı oldukları söylenemezdi. Bu nedenle de örneğin Hollandalı iktisatçı Prof. Tinbergen gibi kişiler görevlendirildi. Planın hazırlanması son derece kapsamlı bir çalışmaydı. “Artan işgücünün ihracı” kararı, dediğim gibi, bu planın sadece küçük bir bölümüydü.

Ben Almanya'dan döndükten ve ilk raporumu verdikten sonra Planlama Teşkilatı'ndakilerin detaylarla ilgilenecek pek vakti olmadı. Neden bunlarla uğraşsınlardı ki? Göç bir numaralı gündem maddesi değildi ki! Bu nedenle de Planlama Teşkilatı ile pek ilişkim olmadı. Bu

16 Türkcan (2010).

araştırma benim yaptığım bir araştırmaydı, bu araştırmayla ben ilgilendim. Planlama Teşkilatı 100.000 farklı iş daha yapıyordu. Onlar ayrıntılarla ilgilenmediler.

Yani sizin araştırmanızın Almanya'daki Türkiye kökenli işçilerin durumuna hiçbir etkisi olmadığını mı söylüyorsunuz?

Yok öyle demiyorum, hatta çok önemli bir etkisi oldu, ama bu etki de yine parasal konularla ilgiliydi. Benim araştırmamın sonucu olarak, işçi dövizleri için özel bir kur uyguladılar. Yani banka yoluyla Türkiye'ye gönderilen her Alman Markı için karaborsa fiyatından daha yüksek bir kur uygulandı. Bu kur uygulamasının tam ne zaman başladığını hatırlayamıyorum şu an, ama benim araştırmamdan hemen sonraydı. Bu uygulamadan önce işçiler Mark cinsinden tasarruflarını ya nakit olarak kendileri yanlarında Türkiye'ye getiriyorlardı, ya da bir tanıdıklarıyla gönderiyorlardı. Sonra da dövizleri karaborsada bozduruyorlardı. Yeni kur uygulaması önemliydi, çünkü hem devlet için, hem de işçiler için yararlıydı. Bu uygulamadan iki taraf da kazandı.

1963 yılında yaptığım bu ilk araştırmam, burada ilk kez tasarruf oranının, yani işçilerin tasarruf etme kapasitesinin belirlenmiş olması nedeniyle de önemlidir. Bu tasarruf potansiyeli, yetkili kurumların tahmin ettiğinden çok daha yüksekti. İşçilerin kazançları gerçi düşüktü, çünkü diplomaları Almanya'da geçerli sayılmıyordu. Bu nedenle de İşçi Alımı Anlaşması'nın hemen ardından Almanya'ya gidenler ve daha sonra gidecek olan kuşaklardan daha kalifiye işçilerin de dahil olduğu gruplar, yardımcı işçi statüsünde ve düşük ücretlerle çalıştılar. Ama tasarruf istekleri beklendiğinden daha yüksek oldu. Bu bilgi Türkiye'deki yetkili kurumlar için çok önemliydi ve sonucunda özel kur uygulamasına gidildi. Birkaç yıl sonra Brill'in kitabında da, "konuk işçilerin" Türkiye'ye ne kadar para gönderdiklerini de gösterdim. Bakın, burada *Remittances of Turkish Workers* başlığı altında milyon dolar olarak yazıyor (kitaptan okuyor): Benim ilk araştırmamdan bir

yıl sonra, 1964'te 45 milyon dolar göndermişler. 1973'te bu rakam 1.100 milyona çıkmış.¹⁷ Bunlar devasa büyüme rakamlarıydı ve Türkiye'nin o zamanki döviz bütçesi için vazgeçilmezdi.

Başka bir nokta da çok önemliydi: Türk işçiler, Almanya'da Türkiye'den üç kere daha fazla iş kazası yaşıyorlardı. Çünkü fabrikalardaki uyarı levhaları Türkçe değildi! Bu nedenle de 1964'te Türkiye ile Almanya arasında iş kazalarına karşı bir Sosyal Güvenlik Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın imzalanmasında benim araştırmamın da bir payı olmuştur, tabii sadece benim araştırmam sayesinde yapıldığı da söylenemez. Türk hükümeti de böyle bir anlaşma istiyordu ve konu basında da tartışıldı. Eğer o dönemin gazetelerine bakarsanız, özellikle de Hürriyet'in Almanca baskısını incellerseniz, o zamanlar bu konunun ne kadar önemli olduğunu görürsünüz. Sürekli olarak, bir işçinin elinin nasıl koptuğunu veya birini nasıl elektrik çarptığını anlatan haberler çıkıyordu. Yani çok kötü kazalar oluyordu... Tam da bu noktada bir öneride bulunmak istiyorum: Bir üniversite öğrencisi o dönemin gazetelerini incelesin ve bu konu üzerinde çalışsın. Bence bu çok önemli bir nokta!

Türkiye'nin işçi gönderirken gelecek dövizlerin yanı sıra, işçilerin kalifikasyonunun artması ile ilgili bir beklentisi de olduğundan söz etmişsiniz. İlk araştırmamızda bu konuyla ilgili bulgulara da ulaştınız mı?

Bununla ilgili olarak ilk önce, Almanya'ya ilk dalga ile giden işçilerin, daha sonra gidenlerden daha eğitilmiş olduklarını belirtmek gerek. Ben ilk araştırmamda, bu işçilerin Almanya'da çok basit işler yaptıkları için bir şey öğrenmediklerini hissetmiştim.

Bu ilk giden “konuk işçiler” neden daha eğitilmişler?

Bunun öncelikle başvuru süreci ile bir ilgisi var. En başta gidenler İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerden gittiler. Daha sonra her bölgeden insan gitmeye başladı. Bu ilk kitabımın 61. sayfasında benim örneklemimdeki eğitim düzeyi dağılımını görüyorsunuz. Gördüğünüz gibi okur-yazar olmayanların oranı son derece düşük, sadece % 2,8. Gidenlerin büyük çoğunluğu bir diplomaya sahipti, çoğunun da ortaokul veya teknik bir eğitim dalında diploması vardı. Hatta aralarında lise veya üniversite diploması sahibi olanlar bile vardı. Brill kitabındaki giriş yazımda *downward mobility*¹⁸ konusundan da bahsetmiştim. Mesela Almanya'ya işçi olarak gidenlerin arasında 9.000 öğretmen vardı. Düşünün, 9.000 öğretmen!

Neden başlangıçta bu kadar çok iyi eğitilmiş insan Almanya'ya gitti?

Çünkü onlar daha cesurdular ve kendilerine daha çok güveniyorlardı. Dünyayı tanımak istiyorlardı. Bu bağlamda önemli bir nokta da, bu insanların pek çoğunun zaten bir yerden bir yere göç etmiş olma deneyiminin olmasıydı. Anadolu'da doğdukları yerleri terk etmişler ve örneğin İstanbul'a gelmişler, kendilerine yeni bir hayat kurmuşlardı. Sonra onların karşısına bir adım daha ileriye gitme şansı çıktığında cesur davrandılar. Başka bir Türk şehrine gitmek onlara yetmemişti, dünyada daha uzak yerlere gitmek istediler. Akıllıydılar, dünya ile ilgili daha çok şey biliyorlardı ve planları vardı. Ben bunu bir kere girişimci ruh kavramıyla tanımladım, çünkü bu insanların %45'i geri döndüklerinde kendi şirketlerini kurmak istiyordu.

Yani, Almanya'ya giden ilk kuşak orada kendini eğitmek değil, kendi şirketini kurmak için para biriktirmek istiyordu, öyle mi?

Araştırmamda deneklere geriye dönme niyetleri ve Türkiye'deki iş pazarında kendilerine biçtikleri şansla ilgili sorular da sordum. Çeşitli yanıt seçenekleri vardı. Sonuç ilginçti: Neredeyse tüm denekler

Türkiye'ye dönmeyi planlıyordu ve döndüklerinde kolayca iş bulacaklarına inanıyordu. Ama çoğunluk endüstri alanında çalışmak istemiyordu. Onlar küçük bir şirket kurmak, küçük bir dükkan açmak falan istiyorlardı. Oysa planlamacılar bu insanların kalifiye sanayi işçileri olarak geri döneceklerini hayal ediyorlardı. Alakası yok! Çünkü bu işçilerin sahip oldukları mesleki nitelikler göç süreci sırasında bir alt düzeye indirildi, yani diplomaları Almanya'da tanınmadı ve gerçekten bir şeyler öğrenebilecekleri pozisyonlara hiç gelediler. Ama mutlaka bir şeyler öğrendiler, örneğin dakik olmayı. Dakiklik tabii ki önemli bir konu, ama...

Aklıma bir fıkra geldi, size onu anlatayım. Bir posta memuru şöyle der: "Eğer başında Alman tipi tüylü şapkası olan bir müşteri gelirse, kendimi toplarım. Çünkü bilirim ki, bu adam benden bir şey isteyecek. Ama başka biri gelirse ve benim de ona cevap vermeye keyfim yoksa şöyle derim: 'Yarın gel'. Ama bunu bir Almanyalıya yapamazsınız. O size şöyle soracaktır: "Ne zaman geleyim? Saat kaçta?" Bu örneğin de gösterdiği gibi, işçiler Almanya'da elbette bir şeyler öğrendiler, değiştiler. Ve bu değişimler çok önemlidir. Ama bunların Planlama Teşkilatı'nın kalifiye sanayi işçisi mitiyle fazla ilgisi yoktu. Bu bağlamda, Alman tarafının da her zaman yabancı işçilerin fiziki iş gücüyle ilgilendiğinin de altını çizmek gerek.

Ben anlaşmanın imzalanmasının ardından gelen ilk işçi alımı dalgasının analizi için Lenski'nin *status inconsistency*¹⁹ deyimini de kullandım. Statü tutarsızlığı, genel olarak sosyal statünün bireylerin yaşam koşullarına olumlu ve olumsuz etkilerinin eş zamanlı gerçekleşmesini anlatır; örneğin birisinin yeni bir meslekte daha çok para kazanmasını, ama diğer taraftan da bu faaliyetiyle bir statü kaybına uğramasını tanımlar. Özellikle iş gücüyle Almanya'ya giden öğretmenler ve zanaatkarlar bundan etkilendiler. İkinci dalga için bu söz konusu olmadı, çünkü daha sonra alınan işçiler daha baştan çok

daha düşük bir mesleki nitelik düzeyine sahiptiler.

Başka uzmanlar da beyin göçüne dikkat çektiler ve kalifiye işçilerin kaybedilmesinin Türkiye'ye pahalıya mal olacağını söylediler. Ama devlet bu konuda sadece kısmen önlem aldı. Örneğin Zonguldak'taki maden işçilerinin göç etmesi yasaklandı. Türk hükümeti ülkedeki kömür madenlerinin zarar görmesini kesinlikle istemiyordu. Yani işçi göçü yalnızca işsizliğin azaltılması amacıyla desteklendi ve yalnızca uzun süreli bir işi olmayanları kapsadı; dolayısıyla madenciler kapsam dışı bırakıldı.²⁰

Ayrıca ben ilk araştırmamda dikey devinim de, yani ilk 'konuk' işçilerin sosyal iniş ve çıkışlarından da söz ettim ve bunu ele alan bütün bir bölüm yazdım.²¹ Bu bağlamda önemli bir nokta da, Türkiye açısından dikey devinim işçilerin Almanya'ya gönderilmesinden önce, iç göç kapsamında ve Almanya'yla hiç ilgisi olmayan bir şekilde başlamış olduğu gerçeğidir.

Planlama Teşkilatı sizin araştırmanıza nasıl bir tepki verdi? Çünkü sonuçta Almanya'da yaşanan mesleki nitelik düzeyinin düşürülmesi, işçilerin gönderilmesiyle bağlantılı mesleki nitelik düzeyinin yükseltilmesi arzusuyla çelişkiydi.

Planlama Teşkilatı'ndaki yetkililer bu konuda bir şey söylemediler. Yanılmış olmaları onlarda bir hayal kırıklığı yaratmış olmalı, ama tabii ki bunu kimse resmi olarak itiraf etmek istemedi.

20 1942 tarihli Milli Koruma Kanunu'na göre, işçilerin ve kalifiye elemanların üretimin devam etmesine katkıda bulunmaları gerekiyordu. Bu yasada 1944 yılında yapılan değişiklikle, valilere ve güvenlik güçlerine, işini yapmak istemeyen ve ili terk etmek isteyen maden işçilerini engelleme yetkisi verildi. Çalışma Bakanı Fuat Sirmen o dönemde parlamentoya yaptığı açıklamada, bu yasal düzenlemenin zorunlu askerlik hizmeti gibi değerlendirilmesi gerektiğini söylemişti. Bu zoraki çalıştırma, 1945 yılında çok partili sisteme geçildiğinde eleştirildi ve bir daha da uygulanmadı (Karpat 1959: 91). Ama Zonguldak İşçi Bulma Kurumu, 1961'den sonra da kimseye yurtdışında iş bulmadı.

21 Abadan (1964: 69-72).

Planlama Teşkilatı'nın bu araştırmayı yapmanız için sizi görevlendirmiş olmasının arkasında yatan nedir peki?

Teşkilat beni Almanca bildiğim için tercih etti. Ben Almanca bilgimin burada belirleyici bir rol oynadığımı düşünüyorum. Şunu da belirtmeliyim ki, Türkiye'de tek tek insanlar her zaman çok önemlidir. İlk eşim, Prof. Dr. Yavuz Abadan çok saygın ve tanınmış biriydi. O kadar tanınmış olmasaydı, muhtemelen bana gelmezlerdi. Bu da işin diğer tarafı. Ama tabii bu sadece Türkiye'de böyle değil. Örneğin bu araştırmanın yapılabilmesi için Ankara'daki Büyükelçilik'ten büyük destek gördüm ve sanırım bunun arkasında yatan da benzer bir nedendi. Büyükelçi eşimi, 1961 Anayasası ile ilgili benim de yardımımla Almanca olarak hazırladığı yayınlardan dolayı tanıyordu. Yani ben Alman Büyükelçiliği'nin cömert desteğinin de benzer bir nedenden kaynaklandığını düşünüyorum.

Bu araştırmadan önce de göç konusuyla ilgilenmiş miydiniz? Araştırmaya nasıl başladınız?

Hayır. Bana bu araştırma işini vermelerinin ardından fakülteye geri döndüm ve kendi kendime sordum: Ben şimdi ne yapacağım? Ne yapacağımla ilgili hiçbir fikrim yoktu. Ama şunu da unutmamak lazım: Göç araştırmaları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen ve 1980'li yıllardan itibaren önem kazanan bir sosyal bilim dalıydı. Başka bir deyişle, bu araştırma dalı küreselleşmeyle birlikte gelişti. Böyle bakınca da, göç araştırmaları konusunun benim için yeni bir alan olması çok da şaşırtıcı değildir. Sonra ne mi yaptım? Çok iyi bir arkadaşım vardı: Türkiye'nin büyük sosyoloğu Mübeccel Kıray. Ben Planlama Teşkilatı'ndan bu araştırmayı almadan önce, o yine Planlama Teşkilatı için²² endüstrileşme öncesi kentten endüstri kentine geçiş konulu bir araştırma yapmıştı. Mübeccel Kıray'ın bana çok yardımcı oldu ve onunla konuyla ilgili pek çok fikir alış-verişinde bulundum.

22 Söz konusu araştırma: Ereğli. Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası (1964, Mübeccel Kıray).

Ayrıca Şikago'da, Polonya'dan göç ederek gelmiş iş gücüyle ilgili çığır açıcı bir araştırma yapmış olan Florian Znaniacki ve William I. Thomas'ın öncü çalışmalarıyla da ayrıntılı bir şekilde ilgilenmişim.

Araştırmanız Türkiye'de bilim, devlet, medya ve politika alanlarındaki çeşitli aktörler arasında nasıl yankı buldu?

Aslında o sıralar hiçbir yankı bulmadı. Benim yazdıklarım, sizin bugün anladığınız şekilde ciddiye alınmadı. Devletin hedefi, mümkün olduğu kadar çok insanı yurt dışına göndermekti. Bilim de olaya benzer bir şekilde bakıyordu. Basın da o zamanlar benim araştırmamla ilgilenmedi. Gerçi ne zaman Almanya'ya gitsem, Hürriyet'in Almanya baskısı benimle röportaj yapmak isterdi. Ama bu röportajlarda mesele benim araştırmamdan çok sansasyon yaratacak hikayeler olurdu. Ben de her zaman göç eğiliminin arttığı, Almanya'da Türk diplomalarının tanınmamasının bir sorun oluşturduğu gibi, konuları dile getirirdim. Daha sonraları, işçi göndermek bir seçim propagandası konusu haline geldiğinde, politikacılar da konuyla ilgilenmeye başladılar. Siyasi aktörler ve partiler, "sizin yurtdışına gitmenizi destekliyoruz" diyerek oy kazanmaya çalıştılar. Ama onların ilgileri bundan öteye gitmedi.

Ama işçi gönderme konusu çeşitli çevreler tarafından genel anlamda değerlendirilmiş ve tartışılmış olmalı, öyle olmadı mı?

Dediğim gibi en önemli şey, döviz getirsinler diye mümkün olduğu kadar çok insanı yurtdışına göndermekti. Bunu, Türk göçüyle ilgili bibliyografyamın 1960-1984 yıllarını kapsayan ağırlık noktalarına baktığınızda da görürsünüz.²³ Burada şuna işaret ettim: Türkçe dilinde yayınlanmış bütün makaleler (ama aynı zamanda yabancı dillerde yayınlanmış çok sayıda makale de), nasıl olur da daha çok döviz geliri elde edilebilir sorusunun etrafında dönmektedir. Altın yumurtlayan

23 Abadan-Unat/Kemiksiz (1992). Yayınlanmış 620 makalenin örneğin yalnızca ikisi yabancı düşmanlığı ile, yine yalnızca ikisi sağlık sorunlarıyla ilgilidir. Buna karşılık ağırlıklı olarak 'işçi ücretleri, maaşlar, birikimler, döviz havaleleri' konularına ilişkin makalelerin sayısı 69'dur.

tavuğun öyküsündeki gibi; burada dövizler altın yumurta oluyor. Bu durum, hem bilim dünyası, hem de devlet için aynı şekilde geçerliydi. Türkiye'nin başka bir perspektifi var mıydı? Hayır, hiç, hiç, hiç bir perspektifi yoktu! Türk hükümeti, bu dövizleri almak dışında başka hiçbir şey düşünmedi. Daha sonra ise, iki önemli fikir hayata geçirildi: Köy kooperatiflerinin ve işçi kooperatiflerinin kurulması. Bu iki durumda da Planlama Teşkilatı fikir üretti ve önerilerde bulundu. Her iki girişimin de amacı, göçü olumlu bir gelişim yoluna kanalize etmektir. Ama hedef yine değerli dövizlere ulaşmaktır. Köy kooperatiflerinde, göçmen adaylarına kooperatife belirli bir ödemede bulunmaları öneriliyordu. Bu ödeme sayesinde göçmen adayları, göç edeceklerin bekleme listesinde üstlere doğru ilerleyebiliyorlardı. Aynı durum, tasarruflarla kurulacak bir işçi kooperatifine ödeme yapma yükümlülüğünü kabul eden göçmenler için de geçerliydi. Onlara devlet bankaları daha yüksek faiz ödemeyi garanti ediyordu. Bu iki proje de Türkiye'de geliştirildi.

Daha sonraki Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bir vesileyle, o yıllarda devlet kasasının bomboş olduğu bir dönem yaşandığını söylemişti! İşçiler, Türkiye'de döviz açığını, Almanya'da da fiziki güç açığını kapatmışlar. Yani iki tarafta da birer açığı kapatmış oldular: Türkiye'de para açığını, Almanya'da işgücü açığını.

Ama Türk-Alman göçü, temelde her zaman bakışıksız yani asimetrik bir ilişki şeklinde gelişti. Almanlar işveren olarak, işçi olan Türklerden her zaman daha güçlüydüler! Ama bu asimetri sadece Türk-Alman bağlamına özel değildir. Başka göç veren ve göç alan ülkeler arasındaki ilişki de her zaman asimetrik bir ilişki olmuştur: Gelişmiş batılı ülkeler iş gücü alırken, iş gücü gönderen ülkelere kendi fikirlerini zorla kabul ettirdiler. Göç veren ülkeler bu koşulları kabul ettiler, çünkü kendi insanlarına iş bulmak istiyorlardı. Bu durum daha o zamandan basında eleştirilmişti, ama Batı bu durumu kabullenmek istemedi. Durumu açıklamak için bir örnek vereyim: Bir keresinde Wilton Park'a davet edilmiştim. Bu İngiltere'de bir düşünce kuruluşudur

ve orada siyaset, bilim vb. alanlardan temsilciler bir araya gelir ve tartışılır. Hangi yıl olduğunu şu anda tam olarak hatırlayamıyorum, ama davet edildiğim toplantı Türk-Alman göçüyle ilgili bir seminerdi ve ben bu seminerde bir kez daha bu asimetrik ilişkiye değindim. Şöyle dedim: "Almanların başka ülkelerden işçiler için kabul ettikleri aile birleşimini Türk işçiler için kabul etmemeleri, açık bir insan hakları ihlalidir." Bunu kabul edilemez bulduğumu da vurguladım. Bu toplantıya bir Alman delegasyonu da katılmıştı. Ama bu delegasyonun üyeleri bu eleştiriyi kabul etmek istemediler ve beni protesto etmek için de toplantıdan bir gün erken ayrıldılar. Bunu niye anlatıyorum? Daha o zamanlardan başlamıştım bu asimetrik ilişkiyi vurgulamaya. Koşulları her zaman "davet eden" koyar. Türk tarafı bunu elbette ki biliyordu, ama lanet olası para yüzünden her şeyi kabullendiler. Bunu sadece çok az sayıda insan eleştirel bir biçimde dile getirmiştir.

Sizin görüşünüze göre, Türk-Alman göç tarihinin ilk dönemlerinde Türk işçilerin sorunlarının tek sorumlusu Almanya'nın bilgisizliği ve cehaleti midir?

Elbette ki Türk tarafı da bazı şeyleri yanlış yaptı. Örneğin Alman hükümeti, konuk işçilere danışmanlık hizmeti vermek üzere bazı sivil toplum örgütlerini görevlendirdi. Caritas ve benzeri örgütlerin dini bir yönelimi olduğu için, Türkler için AWO'yu (Arbeiterwohlfahrt, İşçi Yardım Kurumu) seçtiler. Fakat Bonn'daki o dönemin Türk Büyükelçisi Türkiye'den gelen işçilere kesinlikle AWO'ya gitmemelerini söyledi! Ona göre AWO komünist bir örgütlenmeydi ve işçiler ondan uzak durmalıydılar. Burada şunu eklemeliyim ki, Türk Büyükelçiliği son derece antikomünist bir bakışa sahipti. O zamanlar Türkiye'de ideolojik bir savaş sürüyordu. Türk komünistler, Doğu Almanya'dan Bizim Radyo adlı bir radyo istasyonundan Batı Almanya'daki Türklere yönelik etkili programlar yapıyorlardı. Türkiye'nin yakın tarihiyle ilgili önemli bir başlık olan bu konuya eğilen pek çok makale ve kitap yayınlandı. Her neyse, Büyükelçilik işçilerin bu radyonun yayınlarını dinlemesini de istemiyordu; çünkü

Türkiye'nin resmi makamları bu ideolojik savaşta Batı'nın yanında saf tutmaya karar vermişti. Bu nedenle de Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD)'ye yakın bir örgütlenme olan AWO'ya karşı da çok eleştirel bir yaklaşım benimsediler.

Ben AWO'da çalışanları iyi tanıyordum. Hepsi düzgün ve işlerini iyi bilen insanlardı ve sınırdışı edilmeleri engellemek, sözleşmelerin ihlal edildiği durumlarda müdahale etmek gibi konularda çok çaba gösteriyorlardı. Bu nedenle de Büyükelçiliğin AWO'ya yönelik tutumundan üzüntü duydum. Elbette bu konuda Büyükelçiliğin yazılı görüşü yoktu; ama işçiler geldiğinde bunu onlara söylüyorlardı. Ben de işçileri tam tersine ikna etmeye çalışıyordum, ama bana inanmıyorlardı. Bu durumun Türklerin yoğun katılımıyla gerçekleşen 1973 Ford grevinde de görüldüğü gibi, çok ciddi sonuçları oldu. İnsanları kitleler halinde işten çıkardılar.²⁴ Alman işçiler sendikal olarak örgütlüydüler ve pek çok hak talebinde bulunabildiler. Halbuki Türklerin o zamana kadar sendikalarla pek bir ilişkisi olmamıştı. Ancak bu grevden sonra sendikalara üye olmaya başladılar.

Almanya'da sizin araştırmalarınıza, özellikle de bu ilk araştırmanıza nasıl tepkiler oldu?

Bu araştırmamı bitirdikten sonra Almanya'da pek çok konferans verdim. Berlin, Hamburg, Düsseldorf, Frankfurt, Köln, Tübingen, Nürnberg üniversitelerine, yani neredeyse bütün kentlerdeki üniversitelere gittim. İnsanlar beni dinlediler. Çoğunlukla söylediklerime hak verdiler, ama sonra kalkıp evlerine gittiler. Değişen bir şey olmadı. Ama şöyle de bir sorun vardı: Bu konferanslara genellikle ya kendileri Türk kökenli olanlar, ya da toplumda herhangi bir siyasi öneme sahip olmayanlar geliyordu.

Birinci kitabınızın sonunda bir önlemler kataloğu öneriyorsunuz. Bu

24 Ford grevinin göç sosyolojisi açısından bir analizi için bkz. Tekin (2011).

önlemlerin içinden siyasi olarak hayata geçirilenler oldu mu?

Hayır, hiçbir önlem hayata geçirilmedi. Bunlarla kimse ilgilenmedi. Neden böyle oldu? Ben de bilmiyorum, bunu sizin vatandaşlarınıza sormanız gerekir. Ama bu bağlamda genel anlamda gerçekçi olmalıyız. Nermin Abadan-Unat kimdir? Nermin Abadan-Unat onlarca yıldır göç konusuyla uğraşan bir kadındır. Ben iflah olmaz bir idealistim! Bu konunun peşini hiç bırakmamış olmam bugün takdir görüyor. Ama benim çalışmalarım o zamanlar Almanya'da hiç kimseyi ciddi anlamda ilgilendirmedi.

Bir örnek vereyim: 1970'li yılların başında Münih'te misafir profesör olarak bulunduğum sırada göç konusunda bir seminer düzenlemeyi önermiştim. Üniversite bana ne demişti dersiniz? "Buna ihtiyacımız yok!" Sonra ben de gelişmekte olan ülkelerin sorunlarını ele alan seminerler düzenledim, ama oralarda göç konusunun hiçbir önemi yoktu. Bu arada şunu da belirtmeliyim: *Migration ohne Ende* adlı son kitabımla ilgili de Almanya'da²⁵ tek bir eleştiri yayınlanmadı. Yayınlanan bütün eleştiriler kitabın Türkçe ve İngilizce baskıları ile ilgiliydi, Almanca baskısıyla ilgili yayınlanan bir şey olmadı... Alman tarafının benim çalışmalarımı alımlamasıyla ilgili ilgi çekici bir nokta da, ilk araştırmamı yaparken beni çok destekleyen Alman Büyükelçiliği'nin bile, araştırma bittikten sonra sonuçlara yönelik sadece tali bir ilgi göstermiş olmasıdır. Araştırmamı bitirdikten sonra Büyükelçilik'te sadece tek bir Almanca konuşma yaptım. Sorulması gereken pek çok soru bana sorulmadı. Ama şunu da belirtmeliyim ki, bu konu Büyükelçilik mensuplarına yabancı bir konuydu. Nedenlerden biri mutlaka buydu. O zamanlar göç daha yeni başlamıştı. Yani sanmayın ki, insanlar bana büyük bir ilgi gösterdiler. Böyle bir şey olmadı! Büyük ve sürekli bir ilgi gösteren bendim! Bugün pek çok kişinin benim önemli bir rol oynadığımı söylemesinin asıl nedeni de budur zaten. Göç araştırmalarına 1963 yılında başladım ve o günden

25 Abadan-Unat (2005).

beri de bu konuyu hiç bırakmadım.

Peki Alman tarafının tüm bu ilgisizliğine rağmen size 1979 yılında Federal Liyakat Nişanı'nın verilmesini neye bağlıyorsunuz?

Bakın, ben eleştirel bir kişiliğe sahip bir kadımdım ve yarı Türküm. Benim söylediğim her şey, sanki Almanya'nın sadece olumsuz taraflarını görüyormuşum gibi yorumlanıyor. Bu nedenle de benim eleştirilerim genellikle yapıcı eleştiriler olarak değerlendirilmedi ve değerlendirilmiyor. Tabii ki istisnalar da var! Bu istisnaların en önemlilerinden biri de, bana Liyakat Nişanı'nı veren o zamanki Alman Büyükelçisi Dr. Ulrich Sahm'dı. Konuşmasında şöyle demişti: "Bu nişanı yapıcı eleştirilerinizden dolayı alıyorsunuz." Gerçekten de Dr. Sahm, eleştirilerimle işlerin düzelmesini hedeflediğimi görmüştü. Türkiye'deki Alman Büyükelçiliği ile, Almanya'daki başka ilişkilerimin aksine her zaman çok olumlu deneyimler yaşadım. Büyükelçi Dr. Sahm bana Federal Liyakat Nişanı'nı vererek büyük takdirini göstermiş oldu. Konuşmasında benim kişilik özelliklerimi, kaybettiğim eşim Prof. Dr. Yavuz Abadan'ın sözleriyle özetledi: "Ben her zaman bütün ruhumla, kalbimle ve aklımla özgürlük için mücadele eden dürüst ve idealist insanların yanında olacağım. Ben hiçbir zaman bir kahraman olmadım. Benim amacım, insan olmak ve insanlığı aldatmamaktır". Bu insanlar ve birkaç kişi daha bana yardımcı oldu, beni takdir ettiler. Ama genelde Alman meslektaşlarım ve uzmanlarla olan ilişkilerim zor ilişkiler oldu. Bunun nedenini herhalde hiçbir zaman tam olarak anlayamayacağım. Ama bu benim için çok üzücü bir durum, çünkü ben kendimi bir şekilde Türk-Alman ilişkilerini iyileştirmekten sorumlu hissediyorum. Bu iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesini içtenlikle isteyen ve bu konuda hep çaba göstermiş olan az sayıda insandan biriyim. Ben bu iyileşmeyi istiyorum ve eleştirilerimle de her zaman özlemle istediğim bu iyileşmeyi sağlamayı hedefledim!

Bize biraz da ilk araştırmanızın konseptiyle ilgili bir şeyler anlatabilir misiniz?

Genel olarak bu araştırmaı çeşitli kişi ve kurumların yardımıyla gerçekleştirdiğimi söyleyebilirim. Verilerin değerlendirmesinde Milli Eğitim Bakanlığı Test ve Araştırma Bürosu yardımcı oldu. Almanya'da topladığımız verileri makinelerinde kodladılar. Alan araştırmasını tasarlariken U.S. Agency for International Development (USAID) ok temel bir rol oynadı.²⁶ Bu Amerikan rgt hem bizim niversitemize profesörler getirdi, hem de Ankara'da Planlama Teşkilatı'nın hizmetine Amerikalı danışmanlar sundu. Yani söz konusu olan bir Amerikan-Türk uzmanlar işbirliğiydi. Bu işbirliği benim ilk araştırmamın tasarlanması sırasında çok önemli bir rol oynadı; nk bu ekip benim Nürnberg'deki Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung'dan (Federal İş Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu) almış olduğum mükemmel istatistikleri kullanarak anket uygulayacağım şehirleri seti. Bu şehirler seçilirken göz önünde bulundurulacak kriterler arasında, örneğin yabancı işi yoğunluğu yer alıyordu. Nüfus içindeki yabancı oranı yüksek olan şehirlerde uygulanacak anket sayısı da yüksek olmalıydı. Ben araştırmamda bu seçim kriterlerini ve detayları daha ayrıntılı bir şekilde özetledim. Ama deneklerin seçiminde yalnızca bölgesel dağılım, işi yeri büyüklüğü vb. nem taşımıyordu; aynı zamanda spesifik bir kmelendirmeye uygun hareket etmek gerekiyordu. Her küme dört kişiden oluşuyordu: Uzun yıllardır o işletmede çalışan bir kişi, bir yıldır o işletmede çalışan bir kişi, yaklaşık altı aydır orada çalışan bir kişi ve işe yeni başlamış bir kişi.

Yeni gelmiş kişilerle de görüşmek istememiz yüzünden, görüşmeler sırasında komik durumlar da yaşadık. nk daha uzun bir deneyime sahip işiiler, yenilerin bize söyleyecek hiçbir sözü olmadığına inanıyorlardı. Örneğin yeni gelmiş biriyle görüşme yaparken, uzun süredir Almanya'da bulunan bir işi kaşıya vurmaya başlıyor ve şöyle

26 USAID o sıralarda Türkiye'de çeşitli kalkınma programları yrttyordu; örneğin nüfus planlaması çalıştıkları alanlardan biriydi.

diyordu: "Abla, onun dediklerini dinleme. Onun bir şey bildiği yok, sen beni dinle, ben biliyorum!" İşçilere, bizim yeni gelenlerin neler düşündüğü ve neler planladığıyla da ilgilendiğimizi anlatmak ve onları ikna etmek çok zor oluyordu. Ama tersi de geçerliydi. Uzun zamandır Almanya'da yaşayan biriyle konuşurken, bu sefer de yeni gelenlerden biri kapıya vuruyor ve şöyle diyordu: "O artık buraya alışmış. Bizim şikâyetlerimiz var, sen onu dinleme!" Yani ben her durumda, doğru adamı dinlemek istemeyen abla oluyordum. Pek çok görüşmeyi kesmek ve arada ikna çalışması yapmak zorunda kalıyordum. Anket formunu kendim tek başıma geliştirdim. Formu test etmek için, asıl araştırmaya başlamadan önce, 1963 Eylül'ünde Almanya'ya gittim. Sonra Ankara'ya döndüm ve gerekli değişiklikleri yaptıktan sonra 1963 Kasım'ında asıl araştırmayı gerçekleştirdim.

Genelde göçün toplumsal açıdan değerlendirilmesi, daha sonraları, aile birleşimi ile gelişti. Çünkü ancak bu noktadan sonra pek çok kadın ve çocuk da Almanya'ya geldi ve bu durum Almanya'daki insanları rahatsız etti. Daha önce daha çok Türk erkekleri Almanya'ya gelmişti. Onlar da gündüzleri fabrikalarda çalışıyor ve akşamları en fazla bir şeyler içmek için bir lokale gidiyorlardı. Sonrasında işçi yurtlarındaki yatakhanelere çekiliyorlardı. Alman toplumu içinde pek görünür değillerdi. Ama kadınlar ve çocuklar da geldikten sonra görünür hale geldiler. Artık mahallelerde, alışverişte, okullarda, parklarda falan var olmaya başladılar. Bu noktadan sonra zaten her şey değişti.

Ama tabii ki önceleri görülmeyen bu işçiler de Almanya'da toplumsal varlıklardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok yaygınlaşan maliyet-yarar perspektifinden bakarak bu insanların insan olarak görülmemesi beni çok rahatsız ediyordu. Karşınızdaki ister insan, ister hayvan, ister eşya olsun, her şey bir maliyet-yarar analizine tabi tutuluyordu ve eğer yarar maliyetten yüksekse her şeye tahammül ediliyordu. Türkiye'deki resmi söylemde o günlerde "artan işgücü ihracı"ndan söz ediliyordu. O zamanlar bu beni çok rahatsız etmişti. Tabii ki işin insani yönünden ve haksızlıklardan da söz ediliyordu. Özellikle de Hürriyet gazetesinin

Almanya baskısında bu hususlara yer veriliyordu. Bunlar görülüyordu, ama bu genel bakış açısı ancak Johan Galtung'un yeni sosyolojik paradigması, bağımlılık teorisi ve İmmanuel Wallerstein'in dünya sistemi teorisi gibi yeni teorilerin ortaya çıkmasıyla birlikte değişti. Max Frisch'in "Biz işgücü çağırmıştık, ama insanlar geldi" şeklindeki eleştirel sözü de bu perspektif değişimi kapsamında anlaşılmalıdır.

Araştırma Notları: "Konuk İşçi"lerin 1963 Yılındaki Dünyasına Bakış

Bize biraz da üzerinden 50 yıldan fazla bir zaman geçmiş olan araştırmanızın pratikte nasıl yürütüldüğüyle ilgili bir şeyler de anlatabilir misiniz?

Dördü erkek biri kadın beş elemanım vardı. Onlarla birlikte Almanya'ya gittik. Çok kısıtlı bir bütçemiz vardı! Bunu bugünün parasına çevirirsek, o zaman bu işe ne kadar büyük bir coşku ve heyecanla yaklaşmış olduğumu görürsünüz. Altı kişinin Ankara'dan Almanya'ya trenle gidip dönmesi ve Almanya'daki kalış masrafları için bana 65.000 Türk Lirası verdiler. Bu tabii gülünç bir bütçeydi. Çünkü bu parayla otellere ödeme yapacaktık, yolculuk giderlerini karşılayacaktık. Her kuruluşun hesabını yapmak, her şeyden tasarruf etmek zorundaydık. Mesela Hamburg'a gittiğimizde ekipteki genç erkekler çalışmamız bittikten sonra gidip Reeperbahn denilen eğlence ve renkli gece hayatı mahallesini görmek istediler. Ben de onlara şöyle dedim: "Tek bir koşulla olur –bana bütün paranızı vereceksiniz, ben de paraları otelde güvenceye alacağım. Ondan sonra gidebiliriz." (Gülüyor)

Ankara'daki Alman Büyükelçisi Dr. Gebhardt von Walther'i eşim dolayısıyla iyi tanıyordum. Bu araştırmayı onun yardımı olmadan bu kadar kısa süre içinde ve bu şekilde yapmam mümkün olmazdı. Pek çok konuda insiyatif gösterdi ve Almanya'daki bütün iş ve işçi bulma kurumlarına yazı gönderdi. Bizim için tavsiye mektupları yazdı. Neler yazmış olduğunu tabii ki bilmiyorum, ama bunu Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nden öğrenebilirsiniz. Ama sonuçta her gittiğimiz yerde her şeyi önceden hazırlanmış bulduk. İhtiyacımız olan bütün bilgilere ulaştık. Bizi her yerde fabrikalara götürecek bir araba hazır bulduk. Bu bizim için çok önemliydi. Sonra bir de Dr. Erika Wolf vardı. Bir süre

sonra milletvekili seçildi. Ama ben onu tanıdığımda Kuzey Ren-Vestfalya'da Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı'nda çalışıyordu. Bana pek çok kapıyı o açtı, pek çok ilişkiyi o kurdu ve benim için çok şey yaptı. Daha sonraları oğlum henüz küçükken kısa süreler için Almanya'ya geldiğimde beni evinde bile misafir etti. Ayrıca, 1966 yılında *Arbeitsplatz Europa* adlı derleme için bir de makale yazdı. Aynı derlemede ben de ilk araştırmamın kısa bir özetini yayınlamıştım.²⁷

Günlerimiz şöyle geçiyordu: Otelde kahvaltı ettikten sonra İş ve İşçi Bulma Kurumu'ndan bir araç gelip bizi alıyordu. Biz beş kişi bulunduğumuz şehrin içinde dağılıyorduk. Bu resmi araç bizim için çok önemliydi. Çünkü böyle bir aracın parasını ödeyemezdik ve araç tahsis edilmiş olmasa zaten hangi İşçi Bulma Kurumu'nun ve hangi fabrikanın nerede olduğunu bilmiyorduk. Buraları kendimiz bulmaya kalkışsak çok vakit kaybederdik. Bu araçlar bizim için büyük önem taşıyordu, çünkü alan araştırmasının farklı yerlerde çok sayıda işçiyile görüşmeler yapılmasını öngörüyordu.

Bu araçlarla bütün şehirlerde önce İş ve İşçi Bulma Kurumu'na gidiyorduk. Orada bize gideceğimiz fabrikalarla ilgili bilgi veriyorlardı. Bazen biz de hangi fabrikaya gideceğimizi bilmiyorduk. O zaman oradaki ilgili memur bize şöyle şeyler söylüyordu: "Şu fabrika önemlidir." Veya: "Şu firma size diğerlerinden daha fazla yardımcı olabilir." Biz kurumun tavsiyelerini her zaman ciddiye alıyor ve derhal söz konusu firmaları telefonla arıyorduk. Daha sonra da oralara gidiyorduk. Beşimiz birden aynı yere gitmiyorduk, en fazla iki kişilik gruplar oluşturuyorduk. Ben çoğunlukla yalnız gidiyordum! Mesela, diyelim Bielefeld'de iki firma varsa, yeniden bölünüyorduk. Gittiğimiz yerlerde önce personel müdürüyle konuşuyorduk.

Personel müdüründen bize işçilerle ilgili çeşitli bilgi fişlerini

27 Abadan (1966).

göstermesini rica ediyorduk. Bu fişlere bakarak işçilerin ne zaman işe alındığını görüyor ve aradan geçmiş olan süreye bakarak bir isim seçiyor ve bu ismi not ediyorduk. Yani örneğin öğleden sonra iş çıkışında Ahmet Bey'i göreceğimizi biliyorduk. Bu yöntem genellikle gayet iyi işliyordu, birinin bulunamaması çok ender rastlanan bir durumdu. Bu isimleri bize verdikten sonra, personel müdürü genellikle bizi yemeğe davet ediyordu. Bu da bizim için çok önemliydi, her gün bir yemeğimizi bir fabrikada yiyebilmek bizim hayatımızı kurtardı. Ama bu yemeklerde şunu da öğrendik: Yemekler bizim için olduğu gibi işçiler için de bedavaydı, ama işçilerin çoğu bu yemekleri yemiyordu. Daha sonra hep şöyle dedim –hatta bunu daha araştırma sırasında söyledim: "Tanrı aşkına, bu işi şöyle yapmalısınız: İçinde domuz eti olmayan bir yemek kazanının başına bir Türk işçisi koyun. Yemek servisini de o yapsın!" Eğer yemeği tabaklara Türkiye'den biri koyarsa işçiler de o yemeği yerlerdi! Bunlar çok basit şeyler, ama işte Almanların aklına gelmiyordu. Yani bir anlamda adamların açlıktan ölmelerine izin veriyorlardı. Doğrusu tabii ki açlıktan ölmediler; deli gibi ekmek ve makarna satın alıp bunlarla beslendiler. İnsan ekmek ve makarna yiyerek ağır işler göremez. Ama Almanlar Türk işçilerin bu gündelik yaşam şekillerini hiç dikkate almadılar. Yani bana kalırsa bunu anlamalıydılar; çünkü Yahudiler de domuz eti yemez, dolayısıyla hiç bilmedikleri bir durum değildi.

Akşamları, işçiler döndükten sonra hep işçi yurtlarına gidiyorduk. Bu yurtlarda tek kişilik odalar yoktu, toplu uyunan altı ya da sekiz kişilik odalar vardı. Hepsinde mutfaklar da vardı. Bu mutfaklarda yanında işçilerin adının yazdığı küçük ocaklar olurdu. Her işçi ne kadar elektrik yaktığını bilmek ve böylece gereğinden fazla para ödememek istiyordu. Bu da yüksek tasarruf oranlarını açıklıyordu. İşçiler ortalama 454,- ile 600,- DM arasında ücret alıyorlardı. Aylık harcamaları 266,- DM civarındaydı. Geriye kalan parayı biriktiriyorlardı! Bu aynı zamanda, işçilerin mümkün olanın en azıyla yetindikleri anlamına geliyordu. Dediğim gibi, akşamları işçiler işten döndüklerinde biz de işçi yurtlarına gidiyorduk. Orada bütün işçiler bana yaptıkları

yemekten ikram ederlerdi. Her birinden bir lokma yiyordum, çünkü ikram edileni reddetmek çok rencide edicidir. İkram edileni geri çeviremezsiniz.

Size neler ikram ediliyordu?

Makarna yiyordum devamlı. Her türden makarna! (Gülüyor) Bununla ilgili bir şey daha anlatmam gerek size: Bir keresinde genç bir adama şunu sordum: "Pazar günleri ne yapıyorsun?" Şöyle cevap verdi: "Bir fırsatını yakalayabilirsem bir tavuk çalıyorum." "Hiç utanmıyor musun? Yeterince para kazanıyorsun, et yemek istiyorsan satın alsana!" deyince, bu sefer de şöyle cevap verdi: "Ama satın alabileceğim etler bize uygun şekilde kesilmiş değil ki!" Yani eğer becerebilirse bir tavuk çalıyor, onu kendi kesiyordu. Bütün bu makarna ve çalıntı tavuk hikayeleri bize başka bir şey daha anlatıyor: Pek çok işçi daha sonra verem oldu. Bu durum resmi kurumları çok şaşırttı, çünkü İstanbul'daki sağlık taramaları çok ayrıntılı ve dikkatli yapılmış taramalardı. Hasta ve zayıf olanlar zaten Almanya'ya gönderilmemişti. O zaman bu işçiler neden verem olmuşlardı? Çünkü çok kötü beslenmişlerdi; neredeyse sadece makarna yiyerek hayatta kalmışlardı. Yapabildikleri tek yemek buydu, çünkü geleneksel olarak Türkiye'de yemekleri sadece kadınlar pişirirdi. Ayrıca makarna ucuzdu ve dini açıdan da bir sorun teşkil etmiyordu. Ama bu şekilde de son derece tek yönlü beslendiler, vücutlarına vitamin ve protein girmediler.

Bu kantin örneğinin de gösterdiği gibi, araştırma için Almanya'da bulunduğumuz sırada yetkililere işçilerin yaşam koşullarını basit değişiklikler yaparak nasıl iyileştirebileceklerini gösterdiniz. Başka önerilerde de bulunabildiniz mi? Bunlar nasıl karşılandı?

Evet, bir şeyleri harekete geçirebilmek için çeşitli olanaklar çıktı karşıma. Bir örneği hala çok iyi hatırlıyorum. Kennedy cinayetinin ertesini günüydü. Bizim hizmetimize verilen araçla Stuttgart yakınlarında büyük bir fabrikaya gidiyorduk. Oraya vardığımızda beni

"Hoşgeldiniz sayın konsolos" diye karşıladılar. Konsolos olmadığını, konsoloslukla da bir ilişkim olmadığını söyledim. Bunun üzerine bana konsolosun gelmesini beklediklerini, çünkü çok dramatik bir gelişme olduğunu söylediler. Ben de ne olduğunu öğrenmek istedim. Bana, işçi yurdunda farklı uluslardan işçilerin kaldığını, yemekhanede olaylar çıktığını, tabaklar ve bardakların havada uçtuğunu ve işçilerin yemek bıçaklarıyla birbirlerinin üzerine yürüdüğünü anlattılar. Bu olayların nedeni, birinin bir Türk işçinin yatağına ölü bir fare koymuş olmasıydı. Açıklama olması için şunu belirtmeliyim: Türk işçileri yataklarında ibadet ediyorlardı, çünkü onlara göre bütün işçi yurdunda dini temizlik kriterlerine uyan tek yer yataklarıydı. Tabii ölü fare yüzünden temizlik falan kalmamıştı. Yatağına fare konulan işçi bunu kimin yaptığını bilmediği için yemekhaneye gitmiş ve durumu diğer Türk işçilere anlatmıştı. Bunun üzerine başlayan tartışma sonucunda da olaylar çıkmıştı. Yurttaki yetkililer dehşet içindeydi. Ben de dehşete kapıldım, çünkü bir şeyler yapılması gerekiyordu. Boş bir odaları olup olmadığını sordum. Sonra da temiz çarşaf olup olmadığını sordum. Evet cevabını aldıktan sonra da şöyle dedim: "Bütün ihtiyacınız olan, boş bir oda. Çarşafı alın, hiç boşluk kalmayacak şekilde yanyana yere serin ve çivilerle sabitleyin. Sonra o odanın anahtarını güvendiğiniz bir Türk'e verin. Orası onların ibadet odası olsun! Oraya gidebilsinler ve ibadetlerini orada yapsınlar." Bu yetkilinin Müslümanlıkla ilgili en ufak bir bilgisi yoktu! Elbetteki bu işçiler sade, sıradan insanlardı ve onlar için ibadet çok önemliydi.

Bir keresinde de bir firma müdürü, işçilerin tuvaletleri rezil ettiklerinden şikayet etmişti. Ne yapıyorlar diye sorduğumda, bazı küçük aletlerle klozetleri deldiklerini ve küçük bir boru yerleştirdiklerini anlatmıştı. (Gülüyor) Bu müdür de inançlı Müslümanların tuvalet kağıdı ile temizlenemeyeceklerini, aksi takdirde dini anlamda temiz sayılmayacaklarını bilmiyordu. Temizlenmek için akan suya ihtiyaçları olduğunu ve bu insanları anlaması gerektiğini söyledim ona.

Yetkililer bu türden önerilerinize nasıl tepki verdiler?

"Ama ben bunu bilmiyordum!" Tuvaletlerimizi rezil ediyorlar, dediler! Bana göre, bu tür küçük farklılıkları kabul etmeleri gerekir. Yani bana kalırsa, bu "ben bunu bilmiyordum" türü cevaplar, o dönemde insanların Nazilerin işlediği suçlarla ilgili verdikleri cevap gibidir!

Bir araştırmacı olarak işçiler sizi nasıl karşıladı?

O zamanlar tabii ki çok daha gençtim, ama yine de herhangi bir zorluk yaşamadım. İyi eğitim görmüş ve devlet tarafından görevlendirilmiş bir kadın, cinsiyetsiz olarak algılanıyor. Bana bir kadın gibi bakmadılar. Daha çok şöyle düşündüler: "O hükümet adına burada bulunuyor. Ona bütün dertlerimizi anlatabiliriz." Bu nedenle de hepsi bana çok iyi davrandılar. Bizim görevimiz de, onların şikayetlerini dinlemektir. Bu nedenle de her şey çok doğal bir şekilde gelişti.

Ama "kadın algısı" konusuna geldiğimize göre, size önemli bir noktaya parmak basan ilginç bir gözlemimden söz etmek isterim: Bosch fabrikaları, çoğu büyük Alman firmasının aksine işçi yurtları inşa etmek yerine Stuttgart yakınlarındaki köylere gitmişti. Trafik ve yol açısından fabrikalarla rahat bağlantılara sahip olan köylerde bir veya iki ev kiralamış ve işçileri o evlere yerleştirmişlerdi. İnanmayacaksınız ama, Türk işçilerindeki Alman kadın algısı büyük ölçüde işçilerin nerede ve nasıl oturup yaşadıklarıyla ilgiliydi. İşçilerin büyük bir bölümü şöyle diyordu: "Alman kadınların hepsi fahişedir! Hepsi değersizdir!" Ama köylere yerleştirilen işçiler tamamen farklı düşünüyorlar ve Alman kadınlarına büyük saygı duyuyorlardı. Neden? İşçiler bana anlattıklarına göre vardiyalar halinde çalışıyorlardı ve sık sık gündüzleri evde oluyorlardı. Evdeyken yapacak bir işleri olmadığı için de pencereden dışarıyı seyrediyorlardı. Bana şöyle şeyler anlatılar: "Pencereden baktığımda çamaşırlarını asan, çocuklarıyla ilgilenen Alman kadınlarını görüyorum. Bence o kadınların hepsi harika birer ev kadını!" Yani köylerde durum olumluymuştu, çünkü o

işçiler bar tezgahında oturan kadınları görmüyorlardı. Firmaların çoğu işçi yurtlarını şehrin dış mahallelerinde kuruyorlardı. Oralarda ne olmasını beklersiniz? Elbette bir bar oluyordu. Bu barlara da kim gidiyordu? Orada bir şeyler arayan kadınlar. Türk işçileri kadınlara o kadar büyük bir açlık duyuyorlardı ki, tek bir gece veya küçük kaçamaklar için çok para vermeye hazırdılar! Başka şekilde ifade edersek: Kadın algısı ikamet koşulları bağlamında değerlendirilmelidir.

Bu ikamet koşulları bağlamında dikkatinizi çeken başka hususlar da oldu mu?

En kötü ikamet koşullarını inşaat firmaları sunuyordu. Gözlerimle gördüm, durum korkunçtu. İnşaat işçilerinin dediklerine göre kaldıkları yerler ya soğuk ve pisti, ya da su akmıyordu. Barakalarda kalıyorlardı. Ama yurtlarda da bir odada altı, sekiz, on kişi kalıyorlardı. Çok kötüydü! Hiç özel alanları yoktu. Tek kişilik odalar yoktu. Sadece uyumak için toplu mekanlar vardı. Bazı durumlarda söyleşi yapmak için sakin bir oda bulmak bile zor olmuştu.

İşçiler size bu odalarla ilgili neler anlattılar?

İşçiler için yurtdışında çalışmak askerlik görevini yapmak gibi bir şeydi. İş göçüyle ilgili bu algı Türkiye'deki iç göçle ilgili olarak da farklı değildi. Örneğin Karadeniz bölgesinde geleneksel olarak iç göç vardı. Erkekler bölgeden ayrıлып iş bulmak amacıyla büyük şehirlere gidiyorlardı. Bununla ilgili olarak *gurbete gitmek* kavramı yerleşmişti. Gurbet, yabancı olan yer demektir. Bu kavram aynı zamanda da, geriye dönüleceğini ifade ediyordu. Yani söz konusu olan yaşadığı yeri terk edip başka bir yere yerleşmek değildi; gurbet aynı askerlikte olduğu gibi geçici bir süre içindi. Gurbete gittiyseniz, belirli koşullar ve gereklilikler yüzünden belirli bir süre için başka bir yere gittiniz demektir. Bu nedenle de ikamet koşulları işçiler için çok temel bir konu değildi. Gittiğim her yerde işçilerin kaldıkları odaları görmedim, zaten benim oralara gitme amacım bu değildi. Ama yine de kadınların

yalnızca iki ya da üç kişilik odalarda kaldıkları izlenimini edindim. Ama tabii ki ikamet koşulları çalıştıkları işletmeye bağlıydı. Ama ikamet koşullarıyla ilgili detaylı sorular da sormadım, çünkü soru formlarımı bitirmem gerekiyordu. Ayrıca yurtlara ancak akşam, vardiya bittikten sonra gidiyordum. O zaman da beni ilgilendiren başka konularla ilgili sorular sormak için de genellikle pek vakit olmuyordu.

Ne gibi konulardı bunlar?

Çok pişmanlık duyduğum bir konu, soru formlarında işçilerin etnik kökenleriyle ilgili soruların olmamasıydı. Bu hiç aklıma gelmemişti. O zamanlar bu konuya pek dikkat edilmezdi. Edilirse de dini bağlamda edilirdi.

Bununla ilgili çok ilginç bir durum yaşadım. Soru formumda, oruç tutup tutmadıklarıyla ilgili bir soru vardı. Görüşmelerden birinde bu soruya geldiğimizde karşımdakine şöyle dedim: “Eminim siz oruç tutmuyorsunuzdur.” Nereden öğrenmişim bilmiyorum, ama görüşme yaptığım kişinin Müslüman olmadığını biliyordum. Ama adam bana şöyle dedi: “Tabii ki oruç tutuyorum!” Peki, neden diye sorduğumda da şöyle devam etti: “Biz küçük bir grubuz ve tabii ki iş arkadaşarımdan ayrı düşemem. Onun için ben de onlarla beraber oruç tutuyorum.” Ben bunu çok ilginç buldum. Ama şunu da belirteyim: Oruç tutmak Türkiye'deki başka dinlere mensup insanlar arasında da (örneğin ortodoks Rumlar arasında da) hiç bilinmeyen bir husus değildir. Onlar Ramazan ayında değil, ama başka zamanlarda oruç tutarlar. Genel olarak şöyle denebilir: Söz konusu olan bir taraftan grup dayanışması, diğer taraftan da sosyal kontroldü. Buna başka bir örnek daha vermek istiyorum: Soru formumda domuz etiyle ilgili de bir soru vardı. Bir seferinde başka bir genç adamla görüşme yaparken ona domuz eti yiyip yemediğini sordum. Şöyle cevap verdi: "Abla, kimseye söylemeyin, ama bazen madene indiğimde sosis yiyorum. Tadı o kadar güzel ki!" Bu da çok önemli: Benim için göç sürecinin en önemli boyutu sosyal kontroldür, ama bu büyük ölçüde içinde

bulunulan grubun büyüklüğüne bağlıdır. Grup ne kadar küçükse, sosyal kontrol o kadar güçlüdür. Grup büyüdükçe sosyal kontrol de azalır. Tabii sosyal kontrol aynı zamanda orada yaşayan insanların yoğunluğuna ve yüz yüze temasın ne kadar yaygın olduğuna bağlıdır. İşçi yurtlarında olduğu gibi, veya bugün hala Berlin veya Köln'ün belli mahallelerinde olduğu gibi. Bu konu hakkında Almanya'da da pek fazla düşünce üretilmedi. Örneğin belli bölgelerde yoğunlaşmayı engellemek için sosyal konutlar kentlerin farklı bölgelerine dağıtılabildi. Ama böyle bir düşünce akıllarıma bile gelmedi. Herhalde o zaman da bu evlerde oturan diğer insanlar "biz onları istemiyoruz" diyebilirdi.

Aklınıza başka örnekler de geliyor mu? Mesela farklı gruplar arasında karşılaştırmalar, farklı özellikler gibi?

İlk araştırmayı yürütürken, pek çok işçinin Almanca öğrenmek istediğini fark etmiştim. Özellikle de gençler istiyordu. Bazıları, biraz Almanca bildiklerini söylediler. Ben tabii bunu kontrol etmeye kalkmadım, çünkü bu benim görevim değildi. Ama bu genç adamlar Almanca öğrenmek istiyorlardı, çünkü genç Alman kızlarıyla arkadaş olmak istiyorlardı. Unutmayın, diskoteğe gitmek ve bir kızla tanışmak bu genç adamlar için, özellikle de büyük bir şehirden gelmiyorlarsa, yedinci dünya harikası gibi bir şeydi. Ama aradan yıllar geçtikten sonra, aile birleşimi ve daha geniş Türk topluluklarının oluşmasıyla Almancaya duyulan ilgi de çok azaldı.

1960'lı yıllarda Türkiye'den gelenlerin büyük çoğunluğu erkeklerdi. Kadınlar daha sonra gelmeye başladılar. Ama yine de Türk-Alman göçünün ilk yıllarında tek tek kadınların da Almanya'ya gittiğini biliyoruz. Bize bu kadınlarla ilgili bir şeyler de anlatabilir misiniz?

Çok fazla kadını araştırmadım. Görüştüğümüz 494 kişinin yalnızca

67'si kadındı. 1963'te Almanya'da çok fazla Türk kadını²⁸ yoktu. Kadınlar daha çok 1970'li yıllarda Almanya'ya geldiler. Bazı sektörlerde kadınlara duyarlılıkları için ihtiyaç duyuluyordu. O zamanlar Almanya'ya gelen kadınlar daha çok kentli kadınlardı ve ince ve duyarlı ellere sahiptiler. Mesela o zamanlar benim bir kadın terzim vardı, çünkü o dönemde hazır giyim pek yoktu, insanlar elbiselerini terzilere diktirirdi. Benim terzim de iyi para kazanmasına rağmen yurtdışını görmek istiyordu. Kadınların çoğu ya ailevi nedenlerden ya da boşandıkları için gitmek istiyorlardı. Hiç evlenmemiş olanlar da özgürlük istiyorlardı. Erkeklerin tersine onlar sadece para kazanmak peşinde değillerdi; meraklıydılar, kişisel özgürlüklerinin peşindeydiler. Tabii para da kazandılar, ama çoğunlukla kazandıklarını harcadılar. Bu nedenle de kadınların tasarruf oranı erkeklerinkinden düşüktü. Bunu araştırmamda da gösterdim. Bu ilk araştırmamda gösterdiğim bir başka farklılık da, kadınların dil kurslarına daha çok gittikleriydi. Ben bunu onların daha genç olmalarına, genellikle bekâr olmalarına ve insanlarla ilişki kurmak istemelerine bağlıyorum. Ayrıca kadınların eğitim düzeyi erkeklerinkinden yüksekti. Dünyayı tanımak istiyorlardı, yani onların motivasyonları erkeklerinkinden çok farklıydı. Dediğim gibi, başlangıçta sadece az sayıda kadın vardı. Ayrıca gitmek isteyenlerin hepsi de gidememişlerdi. Çünkü belirli bir yaşta olmaları, belli bir yaşı'n üzerinde olmamaları gerekiyordu. Gidenler genellikle çocuksuz kadınlardı. O yıllarda sadece çok az sayıda kadın Almanya'ya gidebilmek için kocalarını ve çocuklarını geride bıraktı.

Bu bağlamda aklıma Almanya'daki Türk Büyükelçiliği'nde yaptığım ilginç bir konuşma geldi. Yılı'nı şu anda tam olarak hatırlayamıyorum, ama Büyükelçilik'teydim ve göç konularıyla ilgilendiğim için benimle konuşmak istiyorlardı. Bu konuşmaların birinde bir de Türk işçisi vardı, bir grubun temsilcisi olarak orada bulunuyordu. Şöyle dedi: "Lütfen hükümete söyleyin, Türk kadınlarının çalışmak için Almanya'ya gelmesini yasaklasınlar. Biz bu duruma tahammül

28 1963 yılında Almanya'da Türkiye'den gelmiş 27.144 erkek ve sadece 2.476 kadın çalışıyordu (Abadan 1964: 26).

edemiyoruz. Tamamen bizim geleneklerimize karşı davranışlar içindeler." Büyükelçi tabii ki adama hak vermedi, ama o bu konuda ısrar etmeye devam etti.

Sonra iki beyefendi daha vardı, biri İşçi Yardım Kurumu'ndandı, diğeri de Stuttgart yakınlarında Mercedes fabrikasında çalışıyordu ve orada Türk işçilerine danışmanlık yapmakla görevliydi. Bu beyler bana istenmeyen gebeliklerden söz ettiler. Dediklerine göre, bir tarafta Türk erkeklerin hamile bıraktığı Alman kadınlar vardı, diğer tarafta da hamile kalan bekar Türk kadınları. Bu durumlarda bir sürü aile dramı yaşanıyor. Yani bu tür kadın-erkek ilişkileri o sıralarda çok önemli bir konuydu.

Görüşme yaptığınız kadın ve erkekler bu konuda size bir şeyler anlattılar mı?

Hayır, çünkü bu çok... bu çok uygunsuz olurdu. Ayrıca biz soru formlarını tamamlamak istiyorduk ve formlar pek çok farklı soru içeriyordu ve çok kapsamlıydılar.

İlk araştırmanızda sizin için en ilgi çekici, en heyecan verici hususlar hangileriydi? Sizi kişisel olarak ne şaşırttı?

İş yerlerinde falan beni çok şaşırtan bir şey olmadı. Ama beni çok şaşırtan bir husus, işçilerin içinde yaşadıkları şehirleri tanımak konusunda hiç ilgi duymamaları oldu. Ne Köln'de ne de başka bir şehirde kalanlar böyle bir ilgiye sahipti. Mesela gidip Köln'deki Dom'u, yani meşhur Köln katedralini görmemek benim için anlaşılabilir bir şeydi. Üstelik de 1965 yılında Türk işçilerine Köln Dom'unda Ramazan Bayramı namazını kılmaları için izin verilmişti.²⁹ Bu izin

29 Konuyla ilgili bir gazete yazısı: "Müslümanlar Köln Dom'unda ibadet ediyor. Ama Türkler, Köln'deki lokallerde istenmiyor." DIE ZEIT, 12.02.1965. Online olarak: <http://www.zeit.de/1965/07/muselmanen-beten-im-koelner-dom> (son olarak 30.07.2014 tarihinde tıklandı).

daha sonra tekrarlanmadı, ama o yıl Türk erkeklerinden oluşan cemaatin içinden buna önem verenler, Bayram namazını Dom'da kılabilirler. Ama bu Dom bile kimseyi ilgilendirmedir. Adamları sadece tren garı ilgilendiriyordu. Hangi tren garına giderseniz gidin, orada Türk erkeklerini görürdünüz. Neden? Çünkü memlekette birinin geleceğini ya da memlekete giden birine rastlayabileceklerini umuyorlardı. Çünkü belki bu gidenlere götürmeleri için bir şeyler verebilirlerdi. Ya da bir tanıdıkla karşılaşabilirlerdi. Tabii bir kahvehaneye de gidebilirlerdi, ama oralarda para harcamaları gerekirdi. Oysa onlar para biriktirmek istiyorlardı, onun için de tren garlarına gidip oralarda dikilip duruyorlardı. Bu benim için çok pratik bir durumdu aslında, çünkü ağır valizlerimi yürüyen merdivenlere çıkarıp indirmem için bir tek onlar yardım ediyorlardı. Ama yine de içinde yaşadıkları şehirlere olan bu ilgisizlikleri ve sürekli vakit geçirdikleri yerlerin tren garları olması beni çok şaşırtmıştı... Kadınlar için durum farklıydı. Onların cenneti büyük mağazalardı. Hangisi olursa olsun, yeter ki o büyük mağazalardan biri olsun...

Boğazlıyan Araştırması: (Geriye) Göç ve Gelişme

Şimdi artık 1976 yılında Türkiye-Hollanda işbirliğiyle gerçekleştirilen bir proje kapsamında yayınlanan Göç ve Gelişme adlı kitaba gelelim istiyoruz.

Tabii, gelelim. Bu kitapla birlikte, Türk-Alman göç tarihinin yeni bir aşamasına geçiyoruz. Bu proje işçi alımının durdurulmasından kısa bir süre sonra gerçekleştirildi ve ilgi alanının bunun sonrasında yaşananlardır diyebiliriz.

Ama tek fark bu değildi. Türkiye'nin girişimiyle başlatılan ilk araştırmanızdan farklı olarak bu ikinci proje Ankara Üniversitesi'nin Hollandalı araştırma kurumlarıyla birlikte gerçekleştirdiği uluslararası bir projeydi. Bize biraz bu işbirliğiyle ilgili bilgi verebilir misiniz? Nasıl ortaya çıktı bu işbirliği?

Neredeydim tam olarak hatırlamıyorum, yurtdışında Cenevre'de veya Paris'teydim. Orada bir Hollandalı profesörle tanıştım. Hollanda'daki göçmenlerle ilgileniyordu ve bana Türkiye'de bir araştırma yapmak istediğinden söz etti. Bu projeyi nasıl gerçekleştirebileceği konusunda benden fikir almak istedi. Ben de ona Ankara Üniversitesi'nin sahip olduğu imkanlardan söz ettim. O sıralarda üniversite enstitüleri bağımsız bir statüye sahiptiler ve kendi kararlarını kendileri verebiliyorlardı. Onun üzerine bu bey bana şöyle dedi: "Tamam, o zaman ben de Ankara'ya geleyim." O sıralarda Prof. Dr. Ruşen Keleş hem İskân ve Şehircilik Enstitüsü'nde profesördü, hem de Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin dekanıydı. Proje teklifini kabul etti ve böylece Netherlands Universities Foundation for International Cooperation (NUFFIC) ile anlaşma imzalandı. Bu anlaşmanın nasıl imzalandığını bilmiyorum, çünkü bununla Prof. Keleş ilgilendi.

Prof. Keleş dekan olarak hem ikincil hedeflerle ilgilendi, hem de

finansman konularını çözdü. Bütün bunlar benden çok onun işiydi, ben sadece ilişkiyi kurmuş ve gerisini ona devretmişim. Gördüğünüz gibi pek çok şey tamamen planlamadangerçekleşiyor. Planlanmadan ve aniden! Sonra Hollandalı ekip araştırma bölgesi olarak Yozgat ilini ve Boğazlıyan ilçesiyle köylerini seçti. Bu seçimin nedenleri projenin sonuçlarının yer aldığı kitapta ayrıntılı bir şekilde açıklanıyor. Genel olarak bu nedenleri şöyle özetleyebiliriz: Bu il seçildi, çünkü burası Orta Anadolu'nun az gelişmiş bir bölgesi olarak kabul ediliyordu ve yüksek miktarda göç veriyordu.³⁰

Sonra Hollandalı ekipten üç kişi Türkiye'ye geldi: Proje eş-yöneticisi Herman Van Renselaar, Leo Van Velzen ve Rinus Penninx. Rinus Penninx o sıralarda çok genç bir proje elemanıydı, daha sonraları Hollanda politikasında önemli bir mevki sahibi oldu, şimdi de bir üniversite profesörü. Profesör olarak da pek çok defa Türkiye'ye geldi.³¹ Ama Van Velzen ve Van Renselaar ile olan bağlantı daha sonra koptu. Her neyse: Bu üç beyefendi Boğazlıyan'a giderek oraya yerleştiler ve bir yıl orada yaşadılar. Ruşen Bey ve ben, ya birlikte ya da tek tek, iki haftada bir arabalarımızla Boğazlıyan'a gittik. Projeye ilgili kitapta *The Social Effects of Migrant Labour* başlıklı bölümün yazarı olan Leyla Yenisey de oraya gelirdi. Ama sonra bu hanıma neler olduğunu bilmiyorum, çünkü ne yazık ki onunla olan bağlantı da koptu. Bundan dolayı çok üzgünüm, o sıralarda bizim çalışmamız açısından çok önemli bir kişiydi.

Bu proje kapsamında başka kişileri de işin içine kattık. Ben mesela Türk Sosyoloji Derneği'nin bugünkü başkanı Prof. Dr. Birsen Gökçe'yi de ekibe kattım. Ne yazık ki kaybettiğimiz, adından daha önce de söz

30 Bu bağlamda şunu da belirtmek gerek: Yozgat, başka resmi gelişme projeleri ve programları için de pek çok defa model bölge olarak seçilmişti.

31 Rinnus Penninx 1993'te Amsterdam Üniversitesi'nde Institute for Migration and Ethnic Studies'i (IMES) kurdu ve 2005'e kadar yönetti. 2004'te Avrupa Komisyonu tarafından finanse edilen Network of Excellence IMISCOE'nin koordinatörü oldu. 2009'da bu kuruluşun bağımsız devamı olan IMISCOE Research Network'ü kurdu (<http://www.uva.nl/en/contact/staff/item/m.j.a.penninx.html?f=penninx>).

ettiğim Prof. Mübeccel Kıray da projenin danışma kurulunun üyesi olarak önemli katkılarda bulundu. Aynı şey Prof. Dr. Hamit Fişek ve proje kitabının önsözünde kendilerine teşekkür edilen diğer kişiler için de geçerlidir. Hollanda tarafından da başka katkıda bulunanlar da vardı. Başka türlü ifade edersek: Proje, benim 1963 yılında Almanya'da gerçekleştirdiğim ilk araştırmamdan tamamen farklıydı. O zaman Almanya'daki hiçbir üniversiteden katkı almamıştım, herhangi bir işbirliği de olmamıştı. Burada ise tam tersine, projeyi finanse eden Netherlands Universities Foundation for International Cooperation ³², 18 farklı Hollanda üniversitesi tarafından kurulmuş bağımsız bir örgüttü. Bu tür çatı kuruluşlarını ben çok beğeniyorum. Almanya'da bu tarz bir girişimin başlatılmamış ve benzer bir Türk-Alman işbirliği projesinin gerçekleştirilmemiş olmasını –ki Almanya'daki Türk sayısı çok daha büyüktü –büyük bir hata olarak görüyorum. Bu ancak son zamanlarda başladı.

Şimdi bana bu neden böyle oldu diye soracak olursanız, size ancak şunu söyleyebilirim: Çünkü Alman bilim dünyası, Türk araştırmacıları bugüne kadar eşit, yani bilimsel açıdan kendileriyle aynı düzeyde olarak değerlendirmedir! Bu beni çok öfkeliyor. Aynı zamanda da çok hayal kırıklığına uğrattıyor! Bunu ben defalarca yüksek sesle dile getirdim ve hayatımın sonuna kadar da getirmeye devam edeceğim.

Türk Planlama Teşkilatı bu araştırmaya da katılmış mıydı?

Elbette! Planlama Teşkilatı Boğazlıyan'daki resmi kurumlara bizim gelişimizi bildiriyordu ve ilçe kurumlarından çalışmalarımızı kolaylaştıracak tedbirlerin alınmasını rica ediyordu! Eğer Türkiye'de, Anadolu'da bilimsel bir çalışma yapacaksanız bunun için resmi bir izine ihtiyacınız vardır. Bu bugün de böyle.

Planlama Teşkilatı'nın bu araştırmaya yönelik özel bir ilgisi var mıydı?

Bu projede Planlama Teşkilatı ile olan ilişkiler, Türk tarafının proje yöneticisi olan Ruşen Keleş üzerinden yürüyordu. Ama bu sorunuza beni kızdırıyor! Elbette ki Planlama Teşkilatı'nın yeni bilgilere yönelik ilkesel bir ilgisi vardı. Bu bilgileri ne kadar dikkate aldıkları ve nasıl anlamlandırdıkları ise tamamen farklı bir konu. Ama Planlama Teşkilatı kalkınma planlarını hazırlıyordu ve elbette ki çok çeşitli bilgiler topluyordu.

Ama genel olarak şunu tekrar söylemeliyim ki, kalkınma planını göz önünde bulundurmadan Türk işçilerinin yurtdışına gönderilmesini ve bununla bağlantılı şeyleri anlamak mümkün değildir. Burada mesele kişisel çıkarlar veya tercihler veya buna benzer şeyler değildi. İlginin nedeni, Türkiye'nin o dönemdeki ekonomik kalkınma politikasıdır!

Bu araştırma projesi nasıl tasarlandı?

Hollandalılar Türkiye'de bu projeyi gerçekleştirmek istediler ve projeyi de kendileri geliştirdiler. Benim bu projeye katılmış olmam tamamen tesadüf eseridir. Yurt dışında bulunduğum bir sırada bana geldiler ve ben de kendi üniversitemle bağlantı kurmalarını sağladım. Ama proje fikri Hollandalılara aitti. Ben projeye pek fazla bir şey katmadım! Benim adımın proje kitabının en başında yer almasının sebebi, adımın A harfiyle başlamasıdır. Hepsi bu! İlk kitabımla ilgili durum tamamen farklıydı, orada bütün sorumluluk bana aitti. Ama bu kitapta ben sadece politikacılar ile ilgili bir bölümü ve proje sonrası görüşler bölümünü yazdım. Bu araştırmayı ben tasarlamadım. Benim projeye katılmayı istememin gerekçesi, Almanya'daki işçilerin gerekçelerinden farklı değil: Ben de biraz para kazanmak istedim. Hollandalılar en azından iyi para ödüyorlardı (Gülüyor).

Aslında bakarsanız projeye ilgili bu hikaye de asimetrik ilişkiler için bir örnek. Hollandalılar bu projeyi yapmak istediler, çünkü ülkelerinde

Türk işçiler vardı. Bu nedenle de ön planda onların soruları ve hedefleri yer alıyordu. Bu durum kısmen sorun yarattı. Bir örnek vereyim: Araştırmanın sonuna geldiğimizde, yani birinci yılın sonunda Hollandalılar bizi bir otele davet ettiler ve onlara siyasi önerilerde bulunmamızı istediler. Ruşen Keleş ve ben akşama kadar Hollandalılarla tartıştık; çünkü biz bilim insanları olduğumuzu ve onlara siyasi önerilerde bulunmayacağımızı, bütün bulguların ortada olduğunu ve kendi politikalarını kendilerinin yapmaları gerektiğini söyledik. Bunun bizim görevimiz olmadığını söyledik. Bu konuyu dört beş saat kadar tartıştıktan sonra da biz kalkıp oradan ayrıldık.

Göç ve Gelişme adlı proje kitabında buna rağmen bazı öneriler yer alıyor. O zaman bu önerilerin sahipleri Hollandalı meslektaşlarınız mı?

Hayır, onlar Hollandalıların değil, bizim önerilerimizdi! Bizim öneri olarak kaleme aldığımız şeyler, bizim kendi bilimsel çalışmalarımıza dayanan görüşlerimizdi. Hollandalılar bizden bunun ötesine giden şeyler, siyasi olarak hayata geçirilmesi gereken şeyler istemişlerdi. Biz de bunu reddetmiştik. Bu tür projelerde asimetrik koşullara işaret etmenin bu kadar önemli olmasının nedeni de budur zaten!

Bunu Hollandalı partnerlerinize de bu şekilde mi söylediniz?

Evet, elbette! Söylemekle de kalmadık, söylediklerimizi kitapta da yazdık! Bugün artık her şeyi söyleyebilecek yaştayım. O zamanlar çok daha gençtim, ama yine de her şeyi söyledim! Ben fikrimi söylemekten hiçbir zaman korkmadım!

Migration and Development kitabı ve kitabın Türkçe tercümesi Türkiye'de nasıl karşılandı? Sonuçlar, göçün ve geriye göçün –devletin beklentilerinin aksine – Türkiye'nin ekonomik kalkınması açısından belirleyici bir rol oynamadığını göstermişti.

Politikacılar, kendilerinin yaptırmadığı bilimsel araştırmalara bir kuruluşluk değer vermezler! Eğer bir bürokrat veya bir politikacı bir konuya ilgi duyuyorsa, kalkar kendisi bir araştırma yaptırır. Bu araştırma projesine gelince: Türkiye'de hiç kimse bu projeye ilgilenmedi, bu kitabı okumuş olan kimseyi de bilmiyorum. Siz okudunuz, ama başka kim okudu? Gerçekçi olmak ve bilimsel çalışmaların sadece çok sınırlı bir kesim tarafından dikkate alındığını kabul etmek lazım. Bu sadece Türkiye'de değil, başka yerlerde de böyledir. Bu kitap bilimsel çevrelerde de pek dikkate alınmadı. Bunun bir nedeni kitabın satışa çıkmamış olmasıdır. Bu çok büyük bir hataydı, ama kitabın yayınlanması için ayrılan paraların kullanımını bunu şart koşmuştu! Gerçi bir Türkçe ve bir de İngilizce baskı için para ayrılmıştı, ama bu kitaplar ancak dağıtılabildi, ticari olarak satışa çıkamazdı. Sonuçta kitap insanlara ulaştı, ama onlar da alıp bir köşeye koydular. Aslına bakarsanız bu benim Devlet Planlama Teşkilatı için yaptığım ilk araştırmam için de geçerlidir. Resmi bir proje olduğu ve devlet parasıyla finanse edilmiş olduğu için o kitabı da satın almak mümkün değildi. Yani iki araştırma da yalnızca uzmanlar için yapılmış oldu. Ama onlar da araştırmalarla ayrıntılı olarak ilgilenmediler, en fazla belirli bazı noktalarla ilgilendiler.

Politika alanındaki uzmanlardan mı söz ediyorsunuz?

Evet, politikacılar ve bürokratlardan söz ediyorum. Ama lütfen saf olmayın. Hangi politikacı oturup bir araştırmayı baştan sona okur? (Gülüyor) Bu kitaplar birilerine gönderildi, onlar da kütüphane raflarına yerleştirdiler. Belki bazı meslektaşlar araştırmayla ilgilenmiştir. Ama bu da sınırlıydı. 1970'li yılların üniversitelerini bugünkülerle karşılaştıramayız. O zaman Türkiye'deki üniversitelerin sayısı iki elin parmaklarını geçmezdi. Bu o dönemde çıkan ihtisas dergileri için de geçerliydi: Çok az sayıda yayın vardı ve o nedenle de akademisyenlerin makalelerini yayınlamaları çok zor oluyordu. Sıklıkla dergilerde yeterli yer olmadığı için reddediliyorlardı! Sonuçta da bütün bilimsel tartışmalar tanıdıklar arasında yürütülüyordu!

Boğazlıyan araştırmasında isimlerini de saydım: Göçü sadece bir maliyet-yarar karşılaştırması olarak görenler ve bunu eleştirerek daha çok asimetrik ilişkilere dikkat çekenler.

Bunların dışında ayrıca göç sorununun o zamanlar bugün sahip olduğu öneme sahip olmadığını da dikkate almalısınız. Göç konusu, zaman içinde önem kazandı.³³ O zamanlar bu konuyla sadece küçük bir grup insan ilgileniyordu. Bilim dünyası için göç sadece bir yan konuydu ve kamusal alanda yapılan tartışmalarda da önemli bir role sahip değildi. Elbette ki medyanın bazı konuları ele aldığı oluyordu. Örneğin eşitsizlikleri ya da insanların karşı karşıya kaldıkları –kısmen bugün bile devam eden –sorunları dile getiriyorlardı. Ama göç, kamuoyu için önemli bir konu değildi. Sizin sorduğunuz bütün sorular, bugünün bakış açısından bakarak dile getirilen sorular! Eğer o zamanki araştırma dünyasını anlamak istiyorsanız, o dünyaya o zamanın bağlamından bakmalısınız.

Kitabın Hollanda'da nasıl tartışıldığıyla ilgili bilginiz var mı?

Hayır, Hollanda'da neler olduğunu bilmiyorum. Ama bizim proje arkadaşlarımızdan Rinus Penninx, profesör olmadan önce bir süre Hollanda göç politikasında önemli bir rol oynadı. Bu araştırma sırasında edindiği deneyimlerin ve bilgilerin politikasının şekillenmesine katkıda bulunduğunu düşünüyorum.

Boğazlıyan araştırması pratikte nasıl yürütüldü?

Proje çok detaylı tasarlanmıştı. Hollandalı ekip, neler yapmak istediğini çok iyi düşünmüştü. Bu bağlamda asimetrik ilişkiden zaten bahsetmiştim. Daha önce de söylediğim gibi, bir anlaşma yapılmıştı. Anlaşmanın ardından Hollandalı araştırma ekibi Türkiye'ye geldi ve

33 Yayına hazırlayanların notu: Türkiye ve Almanya'da göç araştırmalarının gelişimi ile ilgili iyi birer genel bakış sunan iki yayın için Griese'nin (2013) ve Erder/Yükseker'in (2013) makalelerine bakılabilir.

Boğazlıyan'a yerleşti. Oradan da devamlı köylere gidip geldiler.

Ben de, bu araştırma kapsamında göçün siyasi partiler, sendikalar, işveren örgütleri ve bürokrasi içinde nasıl algılandığıyla ilgili bir kısmı araştırma gerçekleştirdim.³⁴ Bunun için de sendika başkanlarıyla, politikacılarla ve idare içinden kişilerle görüşmeler yaptım. Bu görüşmelerin Ankara'da yapılması gerekiyordu ve iki asistan bana yardımcı oldu. Yani bütün görüşmeleri tek başıma ben yapmadım, ama her şeyi sürekli asistanlarla konuştum ve analizleri de ben yaptım. Ama dürüst olmam gerekirse, bunlarla ilgili ilginç ve sıradışı bir şeyler anlatamam. Görüşme yaptığımız kişilerin çoğunu zaten tanıyordum ve görüşlerini biliyordum; onlar da beni tanıyorlardı. Onun için de bu görüşmelerden beni şaşırtacak bir şey çıkmadı.

Muhtemelen sizin ve bu söyleşi sonucu hazırlayacağınız yayın için, Boğazlıyan'a yaptığım düzenli yolculuklar kapsamında edindiğim deneyimler daha ilginç olacaktır. Bu proje kitabıyla ilgili anlatacak çok şeyim olmasının başlıca nedeni de, bütün bir yıl boyunca 15 günde bir araştırma sahasına gitmiş olmam! Almanya'da yaptığım ilk araştırmam sırasında her şeyi üç hafta içinde ve bir seferde toplamıştım ve bitmişti! Bu sefer farklı oldu ve Boğazlıyan'a 15 günde bir gittiğim için anlatacak çok daha fazla şey birikti. Bu araştırma gezilerinde hem ilçe merkezine hem de köylere gittik. Ama sadece ilçe merkezinde geceledik. İlginç olan, ekip köylere gittiğinde ben de yanlarındaysam, hep kadınların bize gelmesiydi. Hatta bazıları beni her seferinde sarılarak karşılıyordu.

Bu bağlamda size karşılaştığım bir ebeden söz etmek istiyorum. Ebeler o zamanlar çok önemliydiler ve köyden köye giderlerdi. Bu nedenle de çok fazla gözlem yapma şansları vardı. Bu ebelerden biri, iş göçünün başlangıcından beri hangi ayda daha çok doğum olacağını bildiklerini anlattı. Erkeklerin çoğu Ağustos ayında bir aylığına izne geliyordu ve

34 Abadan-Unat/Ünsal (1976).

dokuz ay sonra da bir bebek patlaması yaşanıyordu. İlginç olan başka bir nokta da göç eden erkeklerin eşlerinin bana anlattığı bir şey: "Eskiden bir çocuk daha yoldaysa endişelenirdik. Bu çocuğa nasıl bakacağımızı bilemezdik." Yani onlar için mesele o çocuğu isteyip istemedikleri değildi; mesele "besleyecek bir can daha" geliyor olmasıydı. Ama sonra da şöyle devam ettiler: "Ama artık bir çocuğu daha doyuracak gücümüz var. Ayrıca bir çocuğun daha gelmesi iyi bir şey, çünkü o sayede babalarının yokluğunu unutabiliyoruz." Bu türden şeyleri pek çok kadından duydum ve bunlar benim için çok etkileyiciydi.

Başka bir önemli nokta da, çalışmak için yurtdışına giden kocaların karılarını kendi ana babalarına emanet edip etmedikleriydi. Eğer öyle yaptılarsa, bu bütün havalelerin erkeğin babasının adına gönderileceği anlamına geliyordu ve kadınlar tabii ki bundan hoşlanmıyorlardı. Erkeklerin çoğu da bunu istemediği için karılarının çocuklarla birlikte ayrı yaşamalarına izin veriyorlardı. Bu durumdaki kadınlar yalnız oldukları için pek çok şeyi öğrenmek zorunda kalmışlardı. Örneğin kocaları onlara bir banka hesabının nasıl açılacağı, hesaptan nasıl para çekileceği gibi şeyleri öğretmişti. Daha önce hiç postaneye veya bankaya gitmemiş kadınlar, bütün bunları öğrenmek zorunda kalmışlardı. Bu sayede kocalarının yurtdışından gönderdiği paraları bankadan çekebiliyorlardı. Tabii ki kadınların izne gelen kocalarına hesap vermesi de gerekiyordu. Ama erkekler karılarına güvenip para gönderiyorlardı, çünkü düzenli olarak para göndermeselerdi prim alamazlardı.

Burada kastettiğiniz, Türk hükümetinin sizin ilk araştırmanızın ardından 1960'lı yıllarda başlattığı ve işçilerin tasarruflarını banka yoluyla Türkiye'ye göndermelerini sağlamayı ve dövizlerin karaborsada bozdurulmasını engellemeyi hedefleyen prim uygulaması mı?

Evet, öyle. Bununla ilgili bir başka örnek daha vereyim. Köylerden

birinde bir gün, bir sürü farklı şeyin satıldığı bir küçük dükkana girdim. Orada bir kadınla sohbetে başladık. Kadına yurtdışında bir yakının olup olmadığını sordum. Hollanda'da bir oğlunun ve Almanya'da mı, Belçika'da mı olduğunu hatırlayamadığım başka bir yerde de bir oğlunun daha olduğunu söyledi. Kadına oğullarının yurtdışında olmasıyla ilgili ne düşündüğünü sordum. "Harika", dedi, "eskiden beni bu dükkana sokmazlardı bile. Ama şimdi o kadar zenginim ki, istesem bütün dükkana satın alabilirim." Tasarruflara ilişkin bu algı önemli, çünkü ne kadar önemli olduğunu açıklıyor! Tabii ki kadının söylediği doğru değildi, yani parasıyla dükkandaki her şeyi asla satın alamazdı. Ama oğulları yurtdışına gidene kadar köyün en fakirleri arasında yer aldığı için, artık zengin ve güçlü bir kadın olduğuna inanıyordu.

Demek ki sınır aşırı göçün Türkiye'de kalan eşlere ve aile içi rol dağılımlarına da bir etkisi oldu, öyle mi?

Evet, ama burada önemli olan, yurtdışına giden erkeklerin yaşlı kuşağın otoritesine ve vesayetine değer verip vermediği. Babalarının otoritesine karşı çıkmak istemeyenler, eşlerini onlarla birlikte yaşamaya zorladılar. Bu kadınlar bu süreçte çok fazla değişmedi. Ama kendi evlerinde yalnız başlarına yaşamaya devam eden kadınlar daha bağımsız oldular, çünkü birdenbire pek çok yeni rolü ve görevi üstlenmek zorunda kaldılar.

Bu konu hakkında kadınlarla konuşma fırsatını da buldunuz mu?

Evet, elbette. Mesela ben kadınlara tek başına neler yapabildiklerini sordum. Bana postaneye, bankaya veya bir devlet dairesine gidebildiklerini anlattılar. Buralara gitmekle ilgili herhangi bir sorun yaşamıyorlardı. Ama kadınların resmi olmayan ortamlarda erkeklerle konuşması veya görüşmesi sorun yaratıyordu. Yani küçük bir köyde veya kasabada yaşayan kadınlar bankaya gidebiliyorlardı, ama tek

başlarına bir küçük dükkana gidemiyorlardı. Gideceklerse ya birkaç kadın birlikte gidiyorlardı, ya da çocuklarını da yanlarında götürüyorlardı. Postane ya da banka resmi yerler sayıldığı için oralara tek başlarına gidebilirlerdi. Ama küçük bir dükkana girdiklerinde dükkan sahibiyle konuşmaları gerekebilirdi ve bu mümkün değildi. Bu baskının güçlü olduğu yerlerde bu tür işler küçük oğlan çocuklarına yaptırılıyordu. Yani on veya oniki yaşındaki oğullar annelerinin avukatlığını üstleniyordu. Dükkanlardan farklı olarak pazar yerleri kadınların bölgesiydi, çünkü pazarlar açık mekanlardı ve oralarda bir sürü insan bir arada bulunuyordu. Bütün bunların temelinde yatan da işte o kadının namusu belası. 1970'lerin Anadolu'sunda durum buydu ve bu bugün de Avrupa'da yaşayan göçmenler arasında hala büyük bir sorun olmaya devam ediyor. Mesele aslında hep aynı! Kızların ebeveynlerinin otoritesine dayanamadığı ve kaçıp gittikleri durumlarda da bu böyle. Ama diskoya gidenler, cesur kıyafetler giyenler radikal bir azınlık. Bu durumu anlatan ve kısmen de davranışlar açısından belirleyici olmaya devam eden bir sürü Türk atasözü var: *Kızını bırakırsan ya davulcuya ya da zurnacıya kaçar veya kızını dövme-yen dizini döver* gibi. Sonuçta mesele mantıklı bir evlilik yapabilsinler diye kızları denetim altında tutmak.

Göç ve Gelişme araştırmasının temel ilgi alanı yalnızca kadınlar değildi; araştırma göçün ve kalkınmanın farklı başka sonuçlarına da odaklanıyordu.

Evet, başka birçok önemli nokta da eğitime karşı değişen tutumdu. Bu süreçte okul eğitimi bir değer ve bir hedef olarak giderek daha fazla önem kazandı. Göçün Yozgat'taki etkileri bunu çok net bir şekilde gösterdi. Anne ve babalara "Çocuklarınız kaç yıl okula gitsinler?" diye sorulduğunda, cevap şöyle oluyordu: "Ne kadar gidebilirlerse o kadar gitsinler." Yani çocukları ortaokula kadar mı okusun, yoksa liseye kadar mı, ya da üniversiteye mi gitsinler, bir fikirleri yoktu. Bu şu anlama da geliyordu: Eğer bir çocuk okumak konusunda çok istekliyse, üniversiteye kadar gitmesine engel olunmuyordu. Tabii kimse

çocukların o kadar uzun süre eğitim süreci içinde kalmasını istemiyordu, çocukları buna zorladıkları da yoktu. Ama çocuğun okuma tutkusuna varsa, okuma imkanı da oluyordu. Bu tutum o zamanlar kırsal bölgelerde yeni yeni geliyordu. Bunun başlıca nedeni de ebeveynlerin, daha doğrusu babaların yurtdışında eğitimin ne kadar önemli olduğunu görmüş olmalarıydı.

Bu durum bugünün Türkiye'sinde tabii çok farklı. Bugün herkes çocuklarının iyi bir eğitim almasını istiyor. Bugün artık Türkiye'de, eğitimin toplum içinde yükselmek için ne kadar önemli olduğunu herkes anladı. Bu nedenle de bir sürü sıradan insan da çocuklarına iyi bir eğitim aldırabilmek için elinden geleni yapıyor.

Yozgat araştırmasına geri dönersek, orada sosyal yapının değişmesiyle birlikte eğitim konusu da önem kazandı. Göç deneyimi insanlara okul eğitiminin para kazanmak için de önemli olduğunu ve kızları erken yaşta evlendirmenin tek yol olmadığını gösterdi. O zamana kadar köylüler kızlarını küçük yaşta evlendiriyor ve onları buna göre yetiştiriyorlardı. Ama yurtdışında edinilen deneyimler sayesinde başka olanakların ve başka yolların da olduğunu gördüler. Göç edenler, başka yaşam biçimlerinin de var olduğunu gördüler ve eğitim bu sayede yeni bir değere sahip oldu! Bunu tabii İstanbul'a giderek de görebilirlerdi. Ama bir sürü insan, Türkiye'de bir büyük kente gitmeden yurtdışına gitti.

Araştırma aynı zamanda bu yıllarda geri dönenlerin birikimleriyle Türkiye'de konut ve özel tüketim malları satın aldıklarını göstermişti.

Evet, göçmenler o zamanlar Avrupa'dan Türkiye'ye bir sürü şey ithal ettiler. En başta da otomobil geliyordu, çünkü o yıllarda Türkiye'de otomobil üretimi henüz yeni yeni gelişmekteydi. Özel otomobiller henüz yaygınlaşmamıştı ya da ancak zorlukla satın alınabiliyordu. Bu nedenle de yurt dışında yaşayan bir işçi için bir otomobil ona prestij

sağlayan önemli bir objeydi. Adalet Ağaoglu'nun romanı³⁵ bir otomobilin taşıdığı değeri yansıtan önemli bir örnektir. Romandaki sarı Mercedes bunu sembolize eder. Bu otomobille yurt dışından gelen işçi, memleketinde büyük bir bey olmuştur. Ayrıca otomobilleri Türkiye'ye girerken gümrükte beyan ederek gümrük vergisini ödemek ve Türkiye'de üç ya da dört misli bir fiyata satmak da mümkündü. Tabii bunu her girişte değil de belirli zaman aralıkları içinde yapabiliyordunuz. Bu otomobil satışı işi, yüksek kar oranları yüzünden Türkiye'ye kesin dönüş yapanlar için de çok cazipti. Bu şekilde elde ettikleri kazançtan da genellikle bir arazi veya ev alıyorlardı.

Buradan başka bir noktaya, göçmenlerin evlerine geliyoruz. Bu evler de yurt dışının etkilerini taşırdı. Araziler çoğunlukla yerleşim birimlerinin sınırlarında yer alanlar arasından seçilirdi, çünkü en ucuz yerler buraları olurdu. Göçmen işçilerin evlerini çok uzaktan ayırt etmek mümkün olurdu, çünkü açık sarı, açık mavi veya leylak rengi gibi, o yerleşim yerleri için alışılmadık renklerle boyanırlardı. O zamanlar bu evlere Almancı³⁶ların evleri derlerdi. Evlerin inşaat kalitesi genellikle iyi olurdu. Büyük olurlardı, oda sayısı da çok olurdu. Ama bu evlerde kimse oturmazdı. Kesin dönüşten sonra yaşamak üzere inşa ettikleri bu evlerle işçiler, başarılı olduklarını herkese göstermiş olurlardı. Evler boş dururdu; orada yaşayan olsa bile ancak bir iki odada yaşardı. İlginç bir ayrıntı da, evlerin pencerelerinde genellikle parmaklık olmasıydı. Köylerde evlerin pencerelerinin önüne parmaklık koymak aslında bir çeşit hakaret anlamına gelirdi, çünkü bu ev sahibinin köy ahalisine güvenmediğini gösterirdi. Köy ahalisi, bunu genellikle geleneklere aykırı ve aşırı bir davranış olarak değerlendirirdi. Ama ilginç olan bir nokta, evlerin etrafının çitlerle çevriliş olmasının anlayışla karşılanmasıydı! Burada belirtmek

35 Nermin Abadan-Unat, Adalet Ağaoglu'nun 1976 yılında yayınlanan *Fikrimin İnce Güllü* adlı romanından söz ediyor. Romanın Almanca çevirisi *Die zarte Rose meiner Sehnsucht* adıyla 1979 yılında yayınlandı. Roman 1987 yılında Tunç Okan tarafından Sarı Mercedes ("Gelber Mercedes") adıyla filme çekildi.

36 Almancı, Almanya'da yaşayan Türkler için gündelik dilde kullanılan terimdir. Alman ismi ve -ci ekinden oluşmuştur ve Almancaya "Deutschländer" olarak çevirilir.

gerekir ki, Türkiye'deki köylerde çit yoktur, ya da çok enderdir. Arazileri çalılar ayırır, ya da sınırları zaten herkes bilir. Ama göçmenler bununla yetinmeyip arazilerini çitlerle çeviriyorlardı. Bunun da sembolik bir önemi vardı: Çitler sayesinde malları başka bir boyut kazanıyordu. Bu durumun bazen tuhaf biçimler aldığı da olurdu. Örneğin bir keresinde ev sahibinin elektrikli aletlere çok meraklı olduğu bir eve gitmiştim. Evde bir sürü elektrikli alet, iki de tost makinesi vardı. Oysa o köyde kimse tost yapmazdı. O sıralarda köyde elektrik bile yoktu! Bütün bu objelerin tek bir amacı vardı: Herkese ne kadar başarılı olduklarını göstermek!

Bugün artık kimse böyle evler yapmıyor. Göçmenler daha sonraları farkettiler ki, bu evler kendileri için çok büyüktü, çocukları için de hiç çekici değillerdi. Çocuklar asla köye dönüp orada yaşamak istemiyorlardı çünkü. Köye en fazla izinlerde gidiyorlardı. Bu nedenle bu evlerin aslında boşa harcanmış paralar olduğu da söylenebilir.

O zamanlardan olumlu örnekler vermek mümkün değil mi? Yani geri dönen işçilerin örneğin bir şirket kurduğu, iş yerleri yarattığı ve Türkiye'deki ekonomik kalkınmaya katkıda buldukları durumlar da yok mu?

Üzücü olan, göçmenlerin ve geriye dönenlerin öncelikle elde ettikleri refahı mümkün olduğunca elle tutulur, gözle görülür araçlar üzerinden göstermek istemeleriydi. Neyin rasyonel olduğuna pek bakmıyorlardı. Ben bu proje kitabında, Türkiye'de yatırımları yönlendirmek konusunda faaliyet gösteren herhangi bir kurumun olmadığına da defalarca değindim!

Ama elbette ki her zaman istisnalar vardır. Örneğin İşbir şirketi bir başarı örneğidir. İşbir 1960'lı yılların sonunda işçiler tarafından kurulmuştu. Ama artık işçilere ait değil, çünkü yıllar önce büyük sermayeye satıldı. Bu tabii çok üzücü bir durum...

Ama burada önemli olan, işçilerin bir araya gelmiş ve bir fabrika kurmuş olmalarıdır. Bu işçiler çok akıllı davrandılar ve düşünmeden, öylesine yatırım yapmak yerine uzmanlardan danışmanlık hizmeti aldılar, tahmini hesaplar yaptırıldılar vs. Gerçek bir fizibilite raporu bile hazırlattılar. Tabii ki onları ilgilendiren, hangi ürünün iyi bir pazara sahip olabileceği idi. Sonuçta ürünlerin nakliyesinde kullanılacak büyük plastik çuvallar üretmeye karar verildi. İşçiler bunun için bir fabrika kurdular ve gerçekten de başarılı oldular! 1970'li yıllarda bir de yatak şiltesi fabrikası kurdular. Bu da büyük bir pazardı. Biliyorsunuz, Türkiye'de eskiden şilteler pamuktan veya yünden yapılırdı. Bir iki yıl üzerinde yattıktan sonra bu şilteler dümdüz olurdu. Onun için şilteleri açmak, içindekileri çıkarıp havalandırmak ve sonra tekrar elle doldurmak gerekirdi. Bu çok zahmetli bir işti. İşçiler yurt dışında şiltelerin başka türlü, örneğin süngerden de yapılabileceğini gördüler ve şilte üretmeye başladılar. Bu fabrikalar o kadar başarılı oldu ki, büyük sermayenin de konuyla ilgilenmesi ve bu fabrikaları satın alması uzun sürmedi.

Uzun lafın kısası: Ekonomik kalkınma alanında da belirli şemalar oluştu. İşçiler tesadüfen uzman kişilerin danışmanlığına başvurmuşlarsa, başarılı oldular.. Sorun, devletin o sıralarda bu tür fizibilite raporları hazırlatmak konusunda en ufak bir çaba göstermemesiydi. “Bu yatırım başarılı olabilir mi?”, “Ne tür bir yatırım başarılı olur?” türünden soruları soran pek olmuyordu.³⁷ Örneğin Anadolu'nun orta yerinde bir ayçiçeği yağı fabrikası kurmak çok anlamlı değildi, çünkü ayçiçeği tarlaları Trakya'daydı ve çekirdeklerin Trakya'dan Orta Anadolu'ya nakliyesi çok masraflıydı. Almanya'daki pek çok işçinin temel amacı, çocuklarına daha iyi bir gelecek sağlamaktı. Bu elbette ki iş yerleri yaratan yatırımlar yapmayı da kapsayan bir hedefti, ama bu başarısızdı!

37 Bu tür işçi şirketi kuruluşlarıyla ilgili çeşitli engeller için bkz. “Workers Enterprises” başlıklı bölüm: Abadan-Unat (1976b): 28-32.

Türk devleti bir taraftan işçilerin geri döndükten sonra Türkiye'nin sanayileşmesine katkıda bulunacaklarını umarken, diğer taraftan da geriye dönenlerin kurdukları şirketler için fizibilite çalışmaları yapılmasını desteklemedi, öyle mi? Yani devlet tarafından bu beklenti yeterince desteklenmiş mi oldu?

Evet, bu beklenti sadece bir hayalden ibaret kaldı. Ama tabii ki her şey sadece siyah veya sadece beyaz değildi, böyle düşünmek de hatalı olur. Elbette ki istisnalar da vardı. Ama göçmenlerin çoğu birikimlerini onlardan beklendiği şekilde yatırıma dönüştürmedi. Onun yerine deyim yerindeyse paraları havaya saçtılar. Tek istedikleri sılada kalanlara gösteriş yapmak ve onlara “bakın, biz yurtdışına gittik ve şimdi döndük, bir fabrika kuruyoruz”, demektir. Yani artık işçi değil patron, fabrika sahibi olduklarını gösterecekleri. Yaptıkları binalar, daha üretime geçmeden çürüyüp gitti. Bu tür hatalı yatırımlara pek çok örnek verilebilir. Sadece işletmecilik konusunda planlama yapabilecek Türk veya Alman danışmanlara başvurular başarılı olabildi. O zamanlar Türkiye'deki ılımlı sol denilebilecek çevrelerde, toplumsal eşitlikle özgür girişimciliğin mutlaka birbiriyle çelişmediği görüşü yaygındı. Özellikle de özel sektörle devlet sektörü arasında, işçilerin belirleyici olduğu bir üçüncü sektör için geçerliydi bu görüş. Bunun bir örneği, demin sözünü ettiğim işçi yatırımları türünden yatırımlardı. Ama bu hedefe de ulaşamadı, çünkü başarılı yatırımları Türk büyük sermayesi satın aldı. Başarısız yatırımlar da iflas etti gitti.

Sizin sorunuza geri dönersek: Devletin hedeflerine ulaşamadı. Bunun nedeni, Boğazlıyan araştırmasının da gösterdiği gibi, göçmenlerin birikimlerini öncelikle tüketim mallarına yatırmasıydı. Bundan demin söz ettik. Bu şekilde bu paralar İstanbul gibi büyük şehirlere ve orada yerleşik büyük sermayeye veya yurtdışındaki uluslararası finans sermayesine aktı; kırsal bölgelerin ekonomik kalkınmasına herhangi bir faydası olmadı.

Sizce bu ilk göç projesi bundan dolayı başarısız oldu denilebilir mi? O zamanlar yaygın olan modernleşme ve göç yoluyla kalkınma hipotezi

çökmüş mü oldu?

Evet, kesinlikle. Türklerin geriye göçü bu açıdan hiçbir belirleyici role sahip olmadı. Boğazlıyan araştırmasında küçük bir yerleşim örneği olarak mercek altına alınmıştı. Ama tüm bu beklentilerin gerçekleşmediğini gösteren bu gözlemler ve araştırma sonuçları, daha büyük bir çerçeve kapsamında da incelenebilir. Bu durum tersinden bakıldığında Almanya için de geçerli: Bildiğiniz gibi Kohl hükümeti, 1980'li yıllarda geriye dönüş primleri ödeyerek işçilerin dönüşünü desteklemeyi hedefledi. Bu şekilde 1983 ve 1984 yıllarında 310.000 Türk, Almanya'dan Türkiye'ye döndü. Ama bu sayı Alman devletinin beklentilerini karşılamadı, çünkü çok daha büyük bir geri dönüş dalgasının olacağını ummuşlardı. Bu açıdan bakıldığında, geri dönüş projesinin Almanya için de başarısız olduğunu söyleyebiliriz.

O zamanlar Türkiye'ye geri dönmüş olanlara baktığımızda iki farklı grup olduğunu söyleyebiliriz: Başarılı geri dönüşçüler ve başarısız geri dönüşçüler. Başarılı geri dönüşçüler azınlıktaydı, onlar için de genellikle özel durumlar söz konusuydu. Örneğin diyelim dört erkek kardeşin bir restoranı vardı ve içlerinden birini yurtdışına göndermişler ve orada çalışıp para biriktirmesini söylemişlerdi. Bu kardeşin gönderdiğini paralarla da restoranı büyütmüşlerdi. Yani böyle durumlarda belli bir hedefe yönelik bir göç ve yatırım planı söz konusuydu. Dediğim gibi, bunlar istisnalardı.

Ama başarısız göçmenlerin tümünü de baştan tümüyle başarısız olarak değerlendirmek de doğru olmaz. Onlar da pek çok şey başarmışlardı, ama kendi kişisel gelişimlerine ve ülkenin kalkınmasına destek olacak uzun vadeli yatırımlar yapmak konusunda başarısız oldular. Çoğunun beklentileri hatalıydı veya gerçekçi değildi. Örneğin Alman devletinin ödediği geri dönüş priminin küçük bir servet olduğunu düşünenlerin girişimleri başarılı olamadı. Ne yazık ki, bu konuda yeterince araştırma yapılmadı. O dönemin başarılı ve başarısız yatırımlarını sistematik bir şekilde incelemek çok ilginç olabilir diye düşünüyorum.

Göç Yoluyla Değişim?

1977 yılında yazdığınız Implication of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women³⁸ başlıklı makalenizde, göçün Türk kadın göçmenlerin özgürleşmesini yalnızca göç ettikleri ülkede etkilediğini söylediniz. Tespitinize göre, kadınlar Türkiye'ye döndükten sonra tekrar geleneksel rollerine dönüyorlar. Bunu biraz açıklayabilir misiniz?

Genel olarak şöyle denilebilir: Göçmen kadınlar ev dışı alanda aktif bir hayatın içinden çıktıkları anda, tekrar geleneksel rollerine geri dönüyorlar! Kadınlar Türkiye'ye döndüklerinde içine girdikleri ortam, yurtdışında göçmen olarak yaşadıkları sırada üstlendikleri farklı rolleri muhafaza etmelerine izin vermiyorsa böyle oluyor. Bu özellikle 1970'li yıllarda böyleydi. Bugün artık kadınlar Türkiye'ye döndükten sonra da aktif hayatın içinde kalabilmek için çeşitli imkanlar buluyorlar. Bu büyük ölçüde nereye dönülüp nereye yerleşildiğiyle de ilgili. Eskiden geri dönenler genellikle köylerine yerleşiyorlardı. Daha sonraları köylerine en yakın ilçe merkezlerine yerleşmeye başladılar. Bugün artık geri gelenler öncelikle büyük şehirlere yerleşiyorlar. Almanya'dan Türkiye'ye dönenler, özellikle de gençler için iş bulmak tabii ki büyük önem taşıyor. Bu nedenle de İstanbul, İzmir veya Antalya gibi büyük şehirleri tercih ediyorlar. Buralarda hem iş bulmak daha kolay, hem de bu şehirlerde büyük şehir hayatı yaşayabiliyorlar. Bu nedenle de bugün özgürleşme, geriye göçten sonra da ilerleyebiliyor. Ama dediğim gibi, bu her zaman böyle değildi. Kadınların yerleştikleri mekanlar, yerleşim yerlerinin sosyal yapısı, eski rollerine geri dönüp dönmeyecekleri konusunda en önemli rolü oynuyor. Burada da önemli olan, çevrelerinin kadınlara iş hayatına girmeye imkan verip vermediği, kadının gelişimine izin verip vermediği oluyor.

38 Abadan-Unat (1977).

Sizece yıllar içinde kadın göçmenlerin kendilerine bakışları ve kimlikleriyle ilgili değişen bir şeyler oldu mu?

Elbette, bu konuda değişimler yaşandı. Ama ben bu değişimleri sistematik bir şekilde incelemedim. Almanya'da kaldığım süreler içinde, göçmenler ve geriye göç edenlerle olan ilişkilerim vasıtasıyla değişimleri gözlemleme fırsatını elde ediyorum. Ama benim bu gözlemlerim temsili değer taşıyor.

Ama yine de genel bir düzlem üzerinde bir genelleme yapabilirim. Ben, kimlik konusundaki değişimlerin entegrasyon politikasıyla çeliştiğini düşünüyorum. Çünkü bence entegrasyon politikası, kimliklerin geçen yıllar içinde farklı biçimlerde değişim gösterdiğini bugüne kadar anlayamadı. Ama şunu belirtmeliyim ki, bu bağlamda sadece kadınlardan değil, göçmenlerin tümünden söz ediyorum. Geçmişte göçmenler Türktüler, geriye dönmeyi düşünse de düşünmeseler de bu böyleydi. Kendilerine yönelik bu algı değişmedi. Ama son yıllarda pek çok göçmen ve göçmen çocuğu çok boyutlu bir kimlik anlayışı geliştirdi. Mesela kendilerini artık sadece Türk olarak tanımlamak istemiyorlar, "hem öyle hem de böyle" diye nitelendirilebilecek kimlikler geliştirdi. Örneğin insanlar kendilerini hem Berlin/Kreuzbergli, hem de İstanbul/Fatihli olarak tanımlayabiliyorlar. Bunun sonucunda da, bu iki farklı bağlam için iki farklı değerler cetveline ihtiyaç duyuyorlar. Bunu pek çok düzlemde gerçekleştirebildiler, ama bir nokta hala sorunlu olmaya devam ediyor ve bununla tekrar şu başımıza dert olan namus meselesine geliyoruz. Bu nokta çok önemli, çünkü onun yüzünden Avrupa'nın tüm ülkelerinde basın, Türk gettolarından neredeyse sadece Türk kızlarını ele alıyor. Tabii ki istisnalar da var, ama bu istisnalara çok ender rastlanıyor. Ama namusa ilişkin bu görüşler bugüne kadar çözülmemiş bir sorun olmaya devam ediyor. Tabii ki sorun hep yoksul kadınların sorunu. Zengin kadınlar, nerede olurlarsa olsunlar, normların ve kuralların etrafından daha kolay dolanabiliyor ve istediklerinin yapmayı her zaman başarıyorlar.

Sizce entegrasyon politikası bu sorunu nasıl ele alabilir?

Bana sorarsanız, bugün hedef artık entegrasyon olmamalı! Aradan geçen süre içinde küreselleşme ve ulusötesileşme süreçleri son derece büyük gelişim gösterdi. O zaman hedef neden entegrasyon olsun? Neden bir kişi hayatının bir bölümünü soğuk Kopenhag'da geçirip sonra da yaşlandığında sıcak Bodrum'a taşınmasın? Öyle yapacaksam neden tümüyle Danimarkalılarla uyum sağlamam gereksin? Ama Türkiye'nin başka bir yerinde de yaşamak istemiyor, orada daha özgür olacağım ve liberal değerlere göre bir hayat süreceğim için sadece Bodrum'da yaşamak istiyor olabilirim. Mesela çevreme baktığımda şunu görüyorum: Bütün dul veya boşanmış kadınlar Türkiye'de Bodrum'da ev alıyorlar! Çünkü Bodrum'da insan istediği gibi yaşayabilir. Lezbiyen de olsa, bir erkek arkadaşı da olsa fark etmez, her şey mümkün orada. Ama bu başka yerlerde mümkün olmayabilir. Demek istediğim şu ki, bugün Alman politikacılarla yapılan bütün bu entegrasyon tartışmasını yanlış buluyorum. Çünkü bu tartışma ne ulusötesi gelişmeleri, ne de başka toplumsal gelişim çizgilerini dikkate alıyor.

Tüm bunların dışında şunu da söylemeliyim ki, Almanya'daki yetkili kurumların entegrasyondan anladıkları aslında daha çok asimilasyondur. Bu tartışmayı örneğin ABD'deki tartışmalarla karşılaştırdığımızda Amerikalıların *integration* deyimini hiç kullanmadığını, onun yerine *partial assimilation*, yani "kısmi asimilasyon" dediklerini görürsünüz. "Kısmi entegrasyon" denilebilir, ama entegrasyon bence ne idüğü belirsiz bir kavramdır!

Entegrasyon kavramına yönelttiğiniz bu eleştiriyi biraz daha açabilir misiniz?

Entegrasyon kavramı çok geniş bir kavram ve çok farklı biçimlerde kullanılıyor. Bu nedenle de entegrasyon kavramını tanımlamak

neredeşye imkansız hale geliyor. Yakın geçmişe kadar bu kavram bir toplumun ekonomik, sosyal ve siyasi yapılarına organik bir uyum olarak anlaşılıyordu. Bu kavram bugün artan ulusötesi ilişkilerin artması,, mekik göç hareketleri, çok kültürlülük ve çoklu kimliklerin artması sonucunda geçersiz hale geldi. Bence bu nedenle de entegrasyon kavramı artık uygun bir toplumbilimsel ifade olmaktan çıktı, daha çok çeşitli politikacıların severek kullandığı bir slogana dönüştü.

1960'lı ve 70'li yıllarda Türkiye'nin bir göç politikası olmadığını ve bu nedenle de ilk iki araştırmanızın politikacılar tarafından pek dikkate alınmadığını söylemişsiniz. Bu durum ne zamandan itibaren değişti?

1963 yılındaki ilk araştırmamda, Türk işçilerinin Almanya'daki durumunu iyileştirmek için alınabilecek çeşitli önlemler önermiştim. Bu önlemlerin hiçbiri o zaman hayata geçirilmedi. Şöyle diyebilirsiniz: Türk Çalışma Bakanlığı'nda göçmenlerle ilgilenen bölüm olan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yurtdışı İşçi Hizmetleri'nin kurulması, benim önerilerimin daha sonradan hayata geçirilmesi olarak değerlendirilebilir. Önemli olan bir diğer husus da, Çalışma Bakanlığı'nın 1991-2004 yılları arasında yayınladığı birer yıllık rapor niteliğindeki raporlarıdır.³⁹ Ama bu çok uzun sürdü, çünkü bu raporlar benim ilk araştırmamın üzerinden neredeyse 30 yıl geçtikten sonra yayınladılar! Ancak bu noktadan sonra Türkiye'de göç politikasına yönelik ciddi bir kafa yorma başladı. Pek çok zaman olduğu gibi, bu da kişilere bağlı bir gelişmedir. Doç. Dr. Can Ünver⁴⁰ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nda Yurtdışı İşçilerle ilgili bölümün Genel Müdürü

39 En kapsamlı raporlar 2002, 2003 ve 2004 yıllarına ait ve sırasıyla 415, 527 ve 589 sayfa kalınlığındadır (ÇSGB 2003, 2004 ve 2005).

40 Dr. Can Ünver, hem bilimsel hem de diplomatik-siyasi çalışmalara önem veren bir kişidir. Almanya'da çeşitli şehirlerde Türk konsolosluklarında ataşe olarak ve Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'nde danışman ve yurt dışındaki Türk topluluklarının güçlendirilmesiyle ilgili bölümün başkanı olarak çalıştı. Dr. Ünver ayrıca akademik alanda da faaliyetlerde bulundu ve öncelikle diplomasi, göç ve Türk-Alman ilişkileri alanlarında çalıştı ve ders verdi.

olmuştur. Onunla birlikte bakanlıkta, göç sorunlarıyla ilgilenen bir bürokrasi de oluştu. Bu raporlar yıllar geçtikçe daha da kalınlaşmaya başladı. Fakat 2004 yılında aniden bu biçimde yayınlanmalarına son verildi. Neden? Çünkü Çalışma Bakanlığı'nda bu çalışmaları başlatmış olan Dr. Ünver, 2003 yılında Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'nde danışman olarak atandı. Değişen hükümetle beraber onun da yeri değiştirilmişti.

Dr. Ünver'in görev süresi içinde bazı noktalar hayata geçirildi. Berlin'de de çok aktifti ve beni defalarca konferans vermek üzere davet etti. Ama şunu da söylemeden geçmek istemem: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nda Yurtdışı İşçiler Genel Müdürlüğünü şu anda yürüten kişi de son derece ciddi ve saygın bir kişidir. Ama bunu, bu alandaki tüm kurumlar için genellemek mümkün değildir: 2010 yılından beri bir de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı kuruldu. Bu başkanlık, dünya üzerindeki tüm Türkçe konuşan gruplar ve yurtdışındaki Türk diasporası ile ilgileniyor.⁴¹ Ama bana göre daha çok Türk milliyetçiliğini teşvik ediyorlar, örneğin çocuklar için bir Kuran okuma yarışması düzenliyorlar. Türk Dışişleri Bakanlığı'nda yurtdışı Türklerle ilgilenen bir bölüm daha var: Yurtdışı Türklerin Sorunları, Tanıtımı ve Emlak İşleri Daire Müdürlüğü. Bu bölümün genel müdürlüğünü şu anda eski Köln Başkonsolosu Mustafa Kemal Basa yürütüyor. Ama bölümün adından da anlaşılacağı gibi, diasporadan çok yurtdışında para kazanan Türklerle ilgileniyorlar.

Alman tarafında göç politikası nasıl bir gelişme gösterdi?

Orada da çok geç gelişti. En başta şu rotasyon ilkesinin kullanılacağını düşünmüşlerdi. Ama bu de facto hiç işlemedi. Genel olarak ilk on yıllarda Almanya'da siyasi olarak çok az şey yapıldı, çünkü konuk işçilerin geri döneceği düşünülüyordu. 1982'de Helmut Kohl geldi ve herkese "Almanya bir göç ülkesi değildir!" savını kabul ettirmeye

41 Bkz: <http://www.ytb.gov.tr>.

çalıştı. Bu şekilde de geri dönüşleri destekleme politikasını hayata geçirdi ve bu büyük paketle sonuçta 300.000 kişi geriye döndü. Ama bütüne bakıldığında bu rakamın pek bir etkisi olmadı. Ama Tanrı –en azından bana göre –Bay Kohl'u oğlunun bir Türk kızıyla evlenmesini ve torununun yarı Türk yarı Alman olmasını sağlayarak cezalandırdı. Kohl Türkleri Almanya'da istemiyordu, sonunda Türkler onun ailesine girdiler!

Bana göre yabancılar sorunuyla ciddi biçimde ilgilenen ilk Alman başbakanı Gerhard Schröder'dir. Onun iktidar olduğu dönemde Almanya'da doğan göçmen çocuklarına otomatik olarak Alman vatandaşlığının verilmesi kanunlaştırılmaya çalışıldı. Ama bu tam olarak gerçekleştirilemedi ve sonuçta vatandaşlık seçme zorunluluğu⁴² getirildi. Bunu takiben bazı gelişmeler daha oldu, ama bu konuya ivme kazandıranın Schröder olduğunu söylemek mümkündür. Bugün Alman basınına takip edenler, şu anda iktidarda olan koalisyonun da bu konuya ciddiyetle eğildiğini göreceklerdir.

1963 yılındaki ilk araştırmanızda sanayileşmenin toplumsallaşma süreçlerini desteklediği tezini ileri sürmüştünüz. Geçen yıllar içinde bu konuda yaşanmış gelişmeler olduğunu, örneğin Almanya'daki deneyimlerin göçmenlerin siyasi örgütlenmesine bir etkide bulunduğunu düşünüyor musunuz?

Bu aslında ancak bir kitap kapsamında cevaplandırılabilir bir soru. Bir örnek seçmeme izin verin ve sendikal örgütlenmeyi ele alalım. Daha başlangıçta, Türk işçilerin 1960'lı yıllarda çeşitli sebeplerden dolayı sendikal olarak örgütlenmediklerini belirtmiştim. Ama yurtdışında yaşadıkları deneyimler sonucunda, örneğin 1973 yılında Köln'deki Ford grevi sayesinde bu örgütlerin ne kadar önemli

42 Vatandaşlık seçme zorunluluğu Alman vatandaşlık kanununun bir parçasıdır. 1 Ocak 2000'den beri Almanya'da yaşayan yabancı uyrukluların Almanya'da doğan çocukları Alman vatandaşı olabiliyorlar. Ama bununla bağlantılı vatandaşlık seçme zorunluluğuna göre, bu kişilerin en geç 23 yaşına gelene kadar iki vatandaşlıktan birini tercih etmeleri gerekiyor. CDU ve SPD arasındaki yeni koalisyon anlaşmasına göre bu zorunlulukla ilgili bir reform yapılması öngörülmüyor.

olduğunu öğrendiler. Tabii ki Türkiye kökenli işçilerin sendikal örgütlenmeye duydukları ilgiyi, aynı zamanda o dönemde Türkiye'de yaşanan siyasi gelişmelerin ışığında da görmek lazım.⁴³ Ama yine de bu noktada şu saptamayı yapmak önemli: İşçiler göç süreci içinde sendikal örgütlenmenin önemini kavradılar ve DGB'ye üye oldular. Hatta daha sonra DGB içinde Türkçe konuşulan bir bölüm de oluşturuldu. Bu, Almanya'daki Türk işçilerinin Türkiye'de çoğunlukla muhafazakar partileri seçerken, neden Almanya'da SPD'yi seçtiklerini anlamak için de önemli bir arka plan bilgisidir.

Bugün Türkiyelilerin dernekleşmesine bakıldığında, en çok üye olunan derneklerin arasında spor derneklerinin yanısıra öncelikle dini dernekler ve örgütlenmeler göze çarpıyor. Buna karşılık sosyal demokrat, özgürlükçü bir işçi bilincinden söz etmek pek mümkün değil. Bunu nasıl açıklıyorsunuz?

Bu tam olarak doğru değil. Ercan Karakaş gibi bunun tersi örnekler de var. O en aşağıdan başladı, daha sonra iyi Almanca öğrendi ve DGB'nin Almanya'daki sözcüsü oldu. Sonra Türkiye politikasına girdi ve hatta kültür bakanı oldu. Demek istediğim, yükselmek ve toplumsal angajman için fırsatlar vardı, ama bunlar istisna olarak kaldı.

Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir: AWO denilen İşçi Yardım Kurumu Türk-Alman göçünün başlangıcında derneklere üyeliği destekledi, hatta Türk derneklerinin kuruluşuna maddi destek de verdi. İlk araştırmamı yaparken 1960'lı yıllarda AWO gibi toplumsal kuruluşların ve şirketlerin temsilcileriyle de görüştüm. Bu kapsamda Mercedes'ten bir beyle yaptığım bir görüşmeyi çok iyi hatırlıyorum. Bu bey, Türklerin dernek kurmaları için verilen mali desteği aldıklarını, ama daha fazla üye kazanmak için pek çaba göstermediklerini belirterek yakınmıştı. Bu tür dernek kuruluşları, para

43 Türkiye'deki sol hareketin tarihi ve bugünü için bkz. Gültekinil (2007). 1980 askeri darbesi öncesi yaşanan siyasi kutuplaşmayla ilgili bkz. Sayarı (2010).

almak için bir çeşit gerekçe olarak kullanılıyordu. Yani zaman içinde dernekler kuruldu, ama pek dinamik bir gelişme göstermediler.

Bu durum ancak, pek çok sosyal demokrat ve milliyetçi sağ derneğin kurulduğu 1970'li yıllarda değişti. Ama bu dönemi Türkiye'deki siyasi koşulları dikkate almadan anlayamayız. Bu konuyla ilgili de tabii pek çok kitap yazılabilir ve kapsamlı bir analiz bu söyleşinin sınırlarını aşar. Onun için izin verin, örnek olması amacıyla tek bir noktaya deyeyim. Bu dönemde Türkiye'nin aşırı milliyetçi partisi olan Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi, dernek görüntüsü altında Almanya'da parti şubeleri kurdu. *Bitmeyen Göç*⁴⁴ adlı kitabımda da yazdığım gibi, bu şekilde Bozkurtlar Almanya'da da faal hale geldiler. Bozkurtlar hakkında çok şey yazıldı ve zaten sonunda Alman Anayasayı Koruma Teşkilatı tarafından yasaklandılar. Ben şahsen bu yasaklamanın çok doğru ve önemli olduğunu düşünüyorum. Ama yasaklar elbette ki bu örgütlerin tamamen ortadan kalkması anlamına gelmiyor.

1980'lerin ortalarından itibaren Almanya'da elbette pek çok farklı dini dernek de kuruldu. Ama bunlar Almanya'da yasaklanmadı. Hatta diyebilirim ki, uzun bir süre desteklendi. Ama bu dernekleri kontrol etmek de son derece zor bir şey. Önceleri mahalli idareler, Müslümanların dini ihtiyaçlarına bir cevap verebilmek amacıyla kendileri din adamları işe aldılar. Ama bu Türk hükümetinin hoşuna gitmedi ve bu nedenle de Diyanet İşleri Başkanlığı'nı Avrupa'ya din adamı göndermekle görevlendirdi. Bu noktada bir sorunlar yumağı daha oluştu, çünkü bu din adamları ne Almanca biliyorlardı, ne de Avrupa'daki yaşam hakkında bir fikirleri vardı. Dini dernekler genel olarak çok farklı gelişim gösterdiler. Bazıları resmi bir kimliğe sahip ve görünürdüler, diğerleri dışa kapalı faaliyet gösteriyorlardı. Burada

44 Abadan-Unat (2005: 263). 1961 yılında Alparslan Türkeş tarafından kurulmuş olan aşırı sağcı Milliyetçi Hareket Partisi'nin üyelerine *Graue Wölfe* (Bozkurtlar veya Bozkurtçular) deniyordu. Bu partinin Almanya kolu, Almanya Demokratik Ülkücü Türk Demekleri Federasyonu, ADÜTF adı altında örgütlenmişti.

önemli olan nokta, Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB)'in ⁴⁵ diğer dernek ve dini cemaatlerle rekabet içine girmiş olduğudur. Bunlar arasında Jama'at un-Nur⁴⁶, Milli Görüş⁴⁷, İslami Kültür Merkezleri Birliği (VIKZ)⁴⁸ – ki bunlar Süleymancılar⁴⁹ olarak da bilinir – ve İslamcı Cemaat ve Cemiyetler Birliği sayılabilir. Bu derneklerin faaliyetleri sonuçta Avrupa'daki işçilerin seküler bir gelişim göstermelerine engel oldu, giderek daha fazla sayıda aşırı muhafazakar akım gelişti ve büyüdü. Bütün bu gelişmeleri *Bitmeyen Göç* adlı kitabımda ayrıntılı biçimde anlattım. ⁵⁰ Tabii ki ben Almanya'ya yaptığım araştırma ve konferans amaçlı gezilerim sırasında dini yönelimli derneklerden daha çok Avrupa Türk Gazeteciler Birliği (ATGB) gibi seküler derneklerle muhatap oluyordum. Görebildiğim kadarıyla, bugün Türk diasporası her zamankinden daha da çok bölünmüş durumda.

Kısmen siyasi amaçlar da güden bu dini derneklerden bağımsız olarak, göçmenlerin dini alanda kendi örgütlenmelerinin olduğunu da belirtmek gerekir. Daha 1976'da *Göç ve Gelişme*⁵¹ kitabımda Türk işçilerin vefat eden yakınlarını memlekete nakletmek ve orada toprağa verebilmek amacıyla dayanışma dernekleri kurduğunu yazmıştım. Bu dayanışma dernekleri çok önemliydi, çünkü uçakla cenaze nakletmek çok pahalıydı ve pek çokları için de yakınlarını Almanya'da gömmek söz konusu değildi. Türklerin Almanya'da defnedilmesi son zamanlarda ortaya çıkan bir gelişmedir.

Sizin görüşümüze göre, Türkiye kökenli insanların kimlikleri ve pratikleri kuşaklar boyunca nasıl değişti?

45 <http://www.ditib.de>.

46 <http://www.jamaatunnur.com>.

47 <http://www.igmg.org>.

48 <http://www.vikz.de>.

49 Bu örgüt 2002 yılında Alman İşçileri Bakanlığı tarafından Anayasa karşıtı hedefler gütmesi nedeniyle yasaklandı.

50 Abadan-Unat (2005: 267-288).

51 Abadan-Unat v.d. (1976a: 46).

Bu karmaşık bir konu ve bunu burada kapsamlı bir şekilde ele almam mümkün değil. Daha önce çoklu kimliklerden, yani kendisini örneğin hem Kreuzbergli hem de İstanbullu olarak tanımlayan kişilerden bahsederken bu sorunla ilgili bir noktaya değinmişim. Ama bunun dışında başka bir nokta daha var ve bunu da farklı kimliklerin ve pratiklerin yanyana varoluşu diye tanımlamak istiyorum. Bunu bir örnekle açıklayayım:

Bundan birkaç yıl önce, Almanya'da resmi bir davette Türk kökenli genç bir kadın milletvekili ile tanıştım. Beni eşinin doğum günü vesilesiyle evine davet etti. Bu daveti teşekkür ederek kabul ettim. Eve geldiğimde çok sayıda orta yaşlı kadın ve erkek üzerinde çeşitli içeceklerin bulunduğu uzun bir masanın etrafında oturuyordu. Kadınların çoğunun başı örtülüydü. Hem milletvekilinin, hem de eşinin anne ve babası Almanya'da çalışmışlardı ve artık emekliydiler. Almanya'ya ziyaret amacıyla mı geldiklerini sorduğumda, milletvekilinin babası bana şöyle cevap verdi: "Ziyaret de ne demek oluyor? Benim başka bir yerim yok, Almanya benim vatanım. Sadece ara sıra Türkiye'ye gidiyorum ve burada ölmek istiyorum." Annesi de benzer şeyler söyledi. Sonra çok şık bir genç çift geldi. Ev sahibinin kızkardeşi ve eniştesiydi gelenler. Bu genç kadının üzerindeki kıyafetin derin bir dekoltesi vardı ve eteği de miniydi. Genç kadın makyaj yapmıştı, çok de çekiciydi. Daha sonra bu çift büyük bir tutkuyla dans da etti! Dini inancı kuvvetli Türk ailelerinde onların dans ettiği gibi dans etmek mümkün değildir. Üstelik de başkalarının ve aile büyüklerinin önünde. Sonunda da dakikalarca öpüştiler. Anne babaları bu durumdan çok mutlu oldular, ki bu da beklenebilir bir davranış biçimi değildi.

Bunu neden mi anlatıyorum? Keşke kaydetseydim bu sahneleri ve bakın bu eski kuşak, bu da yeni kuşak diye gösterebilseydim. Ve bu ikisi yanyana varolabiliyor! Ebeveynlere bakınca çocuklarının da onlar gibi olacağını düşünüyorsunuz, ama durum hiç de öyle değil!

Almanya'daki Türkiye kökenli insanlar arasında çok farklı davranış biçimleri gelişti. Ama bu pek algılanmıyor, pek çok kişi de bunu görmek istemiyor. O nedenle de Almanya'da hep bu stereotipler var. Ama Almanya'daki Türklerin yaşamını tanımlayan şey, tam da bu farklı yaşam biçimlerinin varlığı, yanyana ve birlikte varoluşları.

Başka bir ilginç karşılaşmayı da İzmir yakınlarında, Çeşme'de yaşadım. İkinci eşim burada küçük, on evlik bir sitede bir yazlık satın almıştı. Sitede evi olanların bir kısmı da Almanya'da yaşayan Türkiyelilerdi. Karşımızdaki evde oturan bir bey Hamburg'da Reeperbahn'da bir dükkan işlettikten sonra emekli olmuş ve Türkiye'ye geri dönmüştü. Karısı ve çocukları Almanya'da kalmıştı. Sonra bir yaz kızı Almanya'dan ziyarete geldi ve benimle de sohbet etti. Hatta benimle ilgili bir de yazı yazdı. Adı Aylin'di. Ama adımı Türkçede yazıldığı şekilde Aylin olarak değil, İngilizcede yazıldığı şekilde "Eileen" olarak yazıyor, yani imzasını Türkçe değil İngilizce atıyordu. O kadar Almandı ki, adının Aylin olmasını bile istemiyordu artık. Buna karşılık erkek kardeşi kendini tamamen Türk olarak tanımlıyordu. Daha sonraları bu karşılaşmayı İzmir'de Ege Üniversitesi'nde bir konferansta kimlik konularıyla ilgili sunumumun başlığı yaptım: "Hasan nasıl ve ne zaman Hans, Aylin nasıl ve ne zaman Eileen olur?" Bu arada, genç erkeklerin Almanya'da büyümelerine rağmen yeni vatanlarıyla kendilerini genellikle kızlara göre daha az özdeşleştirdiklerini tespit ettim. Kızlar ya çok muhafazakar oluyorlar ve Aylin ya da her isimleri her neyse, onları değiştirmeyi falan düşünmüyorlar. Ya da tamamen Türk kökenlerinden uzaklaşmaya çalışıyorlar.

Sizce Türk-Alman göçünün 50 yıllık gelişim sürecinde yaşanan en önemli değişim hangisidir?

Dünya çapında daha fazla kar elde edebilmek için sürekli yeni teknolojilere yatırım yapıldı ve yapılmaya devam ediliyor. Göçle ilgili en büyük dönüm noktasını seyahat imkanları, iletişim ve enformasyon

alanlarındaki değişen teknolojiler oluşturdu. Yani basit olarak tanımlarsak ucuz uçuşlar, internet vb. diyebiliriz. Bu teknolojiler yalnızca dünya çapında mobilitayı artırmakla kalmadı, aynı zamanda Türk-Alman göç hareketlerini de etkiledi. Ulusötesileşmeden, yani bugün artık insanların kendilerini birden çok yere ait hissetmelerini, çoklu kimliklere sahip olmalarını içeren olgudan daha önce bahsetmiştim. Ama ne yazık ki siyaset bu değişimlere ya tepki göstermiyor ya da çok geç gösteriyor. Almanya'da bugüne kadar hala, orada milyonlarca Türk kökenli insanın yerleşmiş olduğu konusuna ciddiyetle eğilinmiyor. Bunun bir nedeni de, Alman tarihinde yabancılara işgücü olarak kullanılmış ve onlara kötü davranılmış olduğu gerçeğidir. Mesela İkinci Dünya Savaşı'ndaki toplama kamplarını, savaş esirlerini, Polonyalıları düşünün. Bunlar İşçi Alımı Anlaşması imzalanmadan kısa sayılabilecek bir süre önce yaşanmıştı! Ayrıca biz sosyal bilimciler çok iyi biliriz ki, genel düşünüş biçimleri, zihniyetler bugünden yarına değişmez!

Almanya'da Türk Vatandaşı Olmak: Neyi Seçmeli?

Şu anda Almanya'daki Türk vatandaşlarının seçmen davranışlarıyla ilgili bir araştırma yapıyorsunuz. Bize biraz bu araştırmadan bahsedermisiniz?

"Avrupa'da Yaşayan Türklerin Oy Verme Davranışları ve 2014 Türkiye Cumhurbaşkanlığı Seçimi" başlığını taşıyan bu güncel projemiz küçük bir araştırma ve 2014 Ağustos'unda Almanya'da yapıldı. Çalışmayı mali olarak Friedrich-Ebert-Stiftung ve Boğaziçi Üniversitesi destekledi. Araştırmayı Boğaziçi Üniversitesi Siyasi Bilimler ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden dört akademisyen yürüttü. Ayrıca projede bu bölümden iki doktora öğrencisi de çalıştı.

Şu anda bize açıklayabileceğiniz bazı araştırma sonuçları var mı?

Evet, öncelikle seçime katılabilmenin ön koşulu olarak internet

üzerinden başvuru yapılması gerekliliği büyük zorluk yarattı. Sistem lojistik açıdan işledi, ama pratikte sorunluymdu. Bu nedenle de çok eleştirildi. Seçime duyulan ilgi de şaşırtıcı derecede düşüktü. Bu da kendini çok düşük katılım oranlarıyla belli etti. Bir örnek vereyim: Berlin'de yaşayan 140.521 seçmenin yalnızca 11.063'ü oy kullandı. Üstelik de bu, Türk Büyükelçiliği'nin seçimler için Olimpiyat Stadı'nı kiralamış olmasına rağmen böyle oldu.

Peki seçime katılımın bu kadar düşük olmasını nasıl açıklıyorsunuz?

Önemli bir nokta da seçimin tarihiydi. Ağustos başı tatil zamanıdır ve bu nedenle pek çok seçmen, seçim tarihinde oy kullanacağı yerde olamadı. Ama bir de şunu belirtmek lazım: Seçmenlerin bir kısmı, ikinci turda – yani 24 Ağustos'ta – oy kullanabileceğine güvendi. Seçime katılım oranını etkileyen bir başka önemli neden de, yurtiçi ve yurtdışındaki seçmenlerin çoğunun iki muhalefet partisi CHP ve MHP'nin ortak adayı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nu tanımıyor olmasıydı. Buna bir de onun seçim kampanyasının zayıf kalması eklendi. Buna karşılık Kürt yanlısı HDP'nin adayı Selahattin Demirtaş, hem partilerüstü söylemi hem de gençliği sayesinde %10 barajını aştı. Örneğin Berlin'de %10,9 oy aldı. AKP, Almanya'daki Türklerin arasında seçim zaferini kazanan parti oldu. İlginç olan, bu partinin özellikle kadınlardan ve birinci ve ikinci kuşak seçmenlerden çok oy almış olması. Recep Tayyip Erdoğan'ın kişiliği olağanüstü büyük bir yankı buldu. Genel olarak şunu belirtmek gerekir: Vatandaşlık ve kimlik, siyasi davranışlara yansımada. Buna karşılık ulusötesilik farklı düzlemlerde etkili oldu.

Bu konuda araştırmalara devam etmeyi planlıyor musunuz?

Evet, 2015 Haziran'ında Türkiye'de genel seçimler yapılacak. Bu seçimde de yurtdışı Türkler yaşadıkları ülkelerde oy kullanabilecekler. Biz bu seçimlerde de beş Avrupa ülkesinde aynı konuda karşılaştırmalı bir araştırma yapmayı düşünüyoruz.

Türk-Alman Göç Araştırmaları İçin Öneriler

Size göre Türk-Alman göç araştırmaları alanında gelecekte araştırmak istediğiniz ya da yeni kuşak araştırmacılara önerebileceğiniz "henüz ele alınmamış" konular var mı?

Elbette var! Ben de her şeyi birden yapamam ki! (Gülüyor) Bu konuşmamız sırasında çeşitli örnekler verdim zaten. Örneğin birinin oturup *İşbir* benzeri başarılı işçi şirketlerini araştırması gerekir. Birinin o zamanki işçileri arayıp bulmasını ve bugünün başarılı bu şirketlerinin başlangıçlarını araştırmasını çok isterim!

Bana göre bir başka çok önemli konu da 1960'lı yıllarda üzerinde çok konuşulan şu "Siemens Kızları". O zamanlar Almanya'da Siemens'te çalışan ve pek çoğunun Alman erkeklerle evlendiği Türk kadın işçilerden söz ediyorum.

Üçüncü bir konu da, *Hürriyet*'in Almanya baskısının yakından incelenmesi olabilir. Çünkü o gazetede her gün Türk işçilerden söz eden yazılar yayınlanıyordu. Madem gazetelerden söz ediyoruz, ilginç bulduğum başka bir konu da yıllar boyunca Alman basınında Türklerden nasıl söz edildiği konusu. Örneğin *Der Spiegel* bu konularda çok yazdı ve yazıların dili genellikle çok iğneleyici ve çok eleştireldi. Yazılanların hepsi Türklerden yana değildi, ama önemli noktalara değiniliyordu. Tabii ki *Die Welt*, *Frankfurter Rundschau*, *Die Zeit*, *Süddeutsche Zeitung* ve *BILD* gibi gazeteleri de araştırma kapsamına almak mümkün. Benim görüşüme göre, yani bana sorulsaydı, bir ya da iki yeni kuşak Alman bilim insanını son 50 yılın Alman basınına incelemekle görevlendirdim. Karşı taraftan da bir ya da iki genç Türk bilim insanına Türk basınına incelemek işini verirdim ve sonunda bu iki araştırmanın sonuçlarını karşılaştırdım.

Bir başka önemli nokta da Türklerin Almanya'nın yeniden

birleşmesine o sıralarda, birleşmenin hemen ardından verdiği tepkiler. Bu bağlamda, birleşmenin Almanya'ya yönelik aidiyet konseptlerini nasıl etkilediğini, yani birleşmenin Almanya'daki Türkiye kökenlilere yaptığı uzun vadeli etkileri de araştırmak gerekirdi.

50 yıllık Türk-Alman göç tarihinin bilimsel açıdan değerlendirilmesi konusunda bugüne kadar yapılan çalışmalar hakkında neler düşünüyorsunuz?

Bu konuda en başta söylenmesi gereken, bu tarihin gerçek anlamda değerlendirilmemiş olduğudur. Bence bunun nedeni, Almanya'da sosyal ve felsefi bilimlerin çok fazla sofistike olmasıdır. Her şeye çok yukardan bakılıyor ve insanların yaşadığı gündelik gerçekliğin tepelerinde bir yerlerde uçuluyor. Örneğin İslam felsefesi ile ilgili söylenenler harika şeyler! Ama tüm bunların insanlarla pek bir ilgisi yok ve hele göçmenlerle hiç ilgisi yok! Bence gündelik pratiklerin ve kararların incelenmesi sadece felsefi-teorik konulardan çok daha önemlidir! İslamiyet aynı zamanda bir hukuk sistemi olduğu için, bu daha da önemlidir. Ayrıca İslamiyet hep farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bugün bunlara artık giderek daha fazla bireysel ve çok yönlü yorumlar ekleniyor, bunlara kadınların getirdiği yorumlar da dahil. Size çok sayıda örnek verebilirim, ama sanırım bizim konumuz bu değil.

Almanya'da gelecekte yapılacak araştırmalar için nasıl önerilerde bulunurdunuz?

Bence bugün her zamankinden daha çok gündelik hayata, yani insanların nasıl yaşadıklarını ve nasıl davrandıklarını temel alan deneysel bulgulara dayanan down-to-earth araştırmalara ihtiyaç var. Tabii ki bu doğrultuda yapılmış iyi araştırmalar var. Bu konuda verilebilecek bir örnek Ayhan Kaya'nın *Islam, Migration and*

*Integration*⁵² adlı kitabıdır. Ama hala bu tür örneklerin sayısı çok az ve Almanya'da bu tür araştırmalar yeteri kadar kurumsallaşmadı!

Almanya'da göçmenlerin kültürel gelenekleri ve değerleriyle ilgili çalışmış az sayıda araştırmacı arasında Hermann Bausinger yer alıyordu. Tübingen'de deneysel kültür bilimleri dalında profesördü ve onyıllar önce Almanya'ya iç göçü bağlamında yaşam dünyaları ve kültürel kimlikler konusunda eleştirel bir yaklaşımla ilgilenmiş ve çalışmıştı. Onun *Ausländer – Inländer*, yani Yabancılar Yurttaşlarbaşlıklı derleme kitabının bu bağlamda çok değerli olduğunu düşünüyorum.⁵³ Ancak bu tür bilimsel analizlerle, örneğin siyasi karar vericiler ve hukuk için pratiğe de dönüşebilecek bilginin oluşturulması mümkün olabilir. İslamiyetle ilgili nefret söylemleri, yüceltmeler veya felsefi analizler bizi bu noktada daha ileri götüremez. Bu nedenle de benim görüşüme göre Almanya'da doğru düzgün bir Türkiye kürsüsü kurulması çok daha yararlı olurdu! Bu benim Almanya'ya vasiyetimdir diyebilirim.

Bence Türkiye konusunda araştırmaların yapıldığı bir ya da birkaç yer olsa çok şey değişirdi. Ama benim sözünü ettiğim şey çeşitli Türk dillerinin, Osmanlı tarihinin ve Türkçe konuşan toplulukların yakın tarihinin öğretildiği Türkoloji bölümleri değil. Küreselleşen ve ulusötesileşen ve Türk-Alman göçünün de giderek daha fazla önem kazandığı bugünün dünyasında, bu klasik üniversite bölümleri artık yeterli olamıyorlar. Kısa süre önce Essen-Duisburg Üniversitesi'nde kurulan Turkistik, yani Türkiye Araştırmaları, kürsüsüyle ilgili bir yorumda bulunmam ne yazık ki mümkün değil. Ama bu noktada benim talebimin –çok önemli olduğunu elbette ki kabul ettiğim – Türkçe dersleriyle ilgili olmadığını vurgulamak isterim. Benim talebim, Alman üniversitelerinde Türkiye'yi jeopolitik konumu, uluslararası ilişkileri, anayasası, ekonomisi, doğal zenginlikleri, hukuk

52 Kaya (2009).

53 Bausinger (1986).

sistemi, siyaset ortamı, medyası vb. ile öğrenmenin mümkün olması. Bu, bugün ne yazık ki hala mümkün değil! Ama işte bugüne kadar bunun için uğraşacak ve kabul ettirecek kararlı biri çıkmadı ortaya. Almanlar Akdenizlilerden daha titiz ve daha özenli kabul edilirler, ama böyle bir şeyin gerçekleşebilmesi için onların da bu konuyla ilgilenecek ve mücadele edecek tek tek bireylere ihtiyaçları var!

Bunu siz şahsen kendiniz denemeyi hiç düşündünüz mü?

Hayır, benim genellikle Türk-Alman ilişkilerinin iki tarafı için de çaba gösterdiğim kabul edilmiyor. Beni hep Türkiye'nin her şeyini olduğundan iyi gösteren ve hataları gizleyen bir Kemalist olarak görüyorlar. Şu beni çok kızdırıyor: Sıkça, Almanya'da bu konuyla ilgili içeriğe dair tartışmalar yürütebileceğim insanların yeterince tarafsız olmayan tek yanlı bir bakışa sahip olduğu hissine kapılıyorum. Benim yaşıma geldiğinizde, sorunları iki taraftan, hem resmi taraftan, hem de onun altında yatan taraftan görebiliyorsunuz. Ben Almanya'da pek çok akademisyenin beni kendileriyle eşit bir muhatap olarak kabul etmediklerini düşünüyorum. Benim pek çok meslektaşım da –özellikle sosyal ve felsefi bilimler alanlarından gelenler –aynı hisse kapılıyor. Bu tutum beni incitiyor, çünkü Türkiye'de de artık çok iyi üniversiteler, çok saygın bilim insanları var. Eğer Avrupa'daki pek çok ülkenin aksine Almanya'da neden hala bir Türkiye kürsüsü kurulmamış olduğunu sorarsanız, size şunları söyleyebilirim: Bu konuyla mesleki açıdan ilgilendiğim süre içinde Almanya'da tanıdığım çeşitli kişilerin kibirini bir kenara bırakırsak, bu durumun bir nedeninin de Almanya'nın kendini bir göç ülkesi olarak tanımlamakta çok geç kalmış olması olduğunu söyleyebiliriz.

Sorunuzla bağlantılı olarak size bir de büyük hayalimden söz edeyim. Bir kere Rektörler Konferansı'na davet edilmek ve orada 30 dakikalık bir konuşma yapabilmek istiyorum. Bu mümkün olsa, şunları söyledim:

"Sayın bayanlar ve baylar, sizin ülkenizde belirli bir ülkeden gelen, bir kısmının kendilerini Türk, bir kısmının Kürt, bir kısmının Alevi vb. olarak tanımladığı 3 milyon insan yaşıyor. Bu insanların yaklaşık 1,5 milyonu Alman vatandaşlığına sahip, ama yine de onlara "gerçek" Almanlar olarak bakılmıyor. Bu duruma rağmen üniversitelerinizde yalnızca Türkoloji, arkeoloji ve İslam bilimleri kürsülerinin olmasının, ama bu insanların yaşamı ve yaşamlarıyla ilgili çeşitli bağlamlar konusunda eğitim veren bir kürsü olmamasının sorumluluğunu nasıl taşıyabiliyorsunuz? Bu durumun, bugünün göç bağlamı içinde Almanya'ya bir faydası yok! Bu nedenle de ne hakimler, ne hukuk sisteminin kendisi, ne de öğretmenler kendilerine gerekli olan arka plan bilgilerine sahip olabiliyorlar. Buna nasıl katlanabiliyorsunuz, bunu nasıl açıklayabiliyorsunuz? Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin bu kadar gelişmesine, Almanya'nın Türkiye'de çok para kazanmasına rağmen hala Türkiye ekonomisi ve sanayisi ile ilgili bir kürsü olmaması karşısında gözlerinizi nasıl kapatabiliyorsunuz? Tabii ki çeşitli düşünce kuruluşları harika raporlar yayınlıyorlar, ama çoğu zaman onları satın alabilmek mümkün değil. Ve bu raporlarla genç insanları eğitmek de mümkün değil!" İşte bunları söyledim! Gördünüz mü, aslında bunları söylemek için 10 dakikaya bile gerek yok! Acaba bütün rektörlere bir mektup mu göndersem, ne dersiniz? (Gülüyor).

Bir Bilim Kadınının Kendine Bakışı ve Dışarıdan Algılanışı

Bu konuşma boyunca sık sık bir bilim insanı olarak Alman kurumlarıyla ilgili yaşadığımız kişisel hayal kırıklıklarından ve sorunlardan söz ettiniz. Ama buna rağmen de yarım yüzyıldan daha uzun bir süre Türk-Alman göçü konusuna sadık kaldınız. Bize bütün bu yıllar boyunca neden bu konuya bağlı kaldığınızı açıklayabilir misiniz?

Bu konuya bağlı kaldım, çünkü bir toplumun aydınlarının belirli bir sorumluluk taşıdığına inanıyorum. Başka türlü söylersem: Eğer bir şeyler biliyorsam, bu bilgiyi yayınlar, konferanslar ve başka aktiviteler yoluyla yaygınlaştırmaya çalışmalıyım! Her zaman başarılı olamasam da bu sorumluluğu hep çok ciddiye aldım. Yani demek istiyorum ki, dünyanın her tarafına giderek konferanslar verdim. Ama daha önemli olan soru, bu konferansların ne etkisinin olduğudur. Hiçbir şey denememiş veya yapmamış değilim, ben her zaman inandığım şeyleri yapmaya ve söylemeye çalıştım. Ama yine de bunlar yeterli değil! Belki başarılarımdan biri, bu ileri yaşında insanların hala gelip beni ziyaret etmeleri ve bu konularda sorular sormalarıdır. Belki de tıpçılar için cazip bir görev, benim kadar yaşlı bir kadının düşüncelerini neden hala bu kadar ateşli bir şekilde savunduğunu incelemek olabilir (Gülüyor). Aydınların toplumsal sorumluluğunun yanı sıra, mutlaka benim kişiliğimin ve inadımın da etkisi vardır. Sanırım hiç vazgeçmediğim şey, benim kendi karakterim.

Beni biraz teselli eden nokta, bugün en azından farklı kişilerin benim pek çok şeyi önceden görmüş ve öngörülerimin pek çoğunun haklı çıkmış olduğunu kabul etmeleri. Eskiden bunları görmek istemeyen pek çok kişi, bugün artık kabul ediyor. Eğer yarın ölürsem herhalde arkamdan şöyle diyecekler: "Evet, o şunu ve şunu önceden görmüştü." Bu düşünce beni teselli ediyor.

Bu dolaylı olarak sözünü ettiğiniz takdir edilmemenin sizin bilim dünyasında kadın olarak sahip olduğunuz rolle de ilgili olduğunu düşünüyor musunuz? Anılarınızdan bildiğimiz kadarıyla, Türk bilim dünyasındaki ilk kadınlardan biri olarak işiniz pek kolay olmamış.

Erkeklerin üst pozisyonlardaki kadınların işini kolaylaştırmadığını muhtemelen siz de bilirsiniz,. Genellikle bunun arkasında belirli bir kıskançlık yatar ve evet, benim işim de her zaman kolay olmadı. Size bu konuşmanın başlarında 1960'lı yıllarda yaptığım ilk araştırmamı profesörlük tezi olarak sunduğumu ve reddedildiğini söylemiştim. Bunda muhtemelen konuyla ilgili bilgisizliğin yanı sıra, tamamen yeni bir şey yapmış olduğum için duydukları belirli bir kıskançlık da rol oynamıştı.

Ama iki yıl Cumhuriyet Senatosu'nda kontenjan senatörlüğü yaptıktan sonra üniversiteye geri dönmek istediğimde yaşadıklarım çok daha kötüydü. Aslında senatörlük görevini istememiştim. Ama bana Cumhurbaşkanı'nın bu önerisini, önemli bir neden göstermeden reddedemeyeceğimi söylemişlerdi. İki yıl sonra üniversiteye geri dönmek istediğimde, üniversitemdeki bir takım kişiler bunu engellemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Ama bu konuşmamız boyunca siz de beni yeterince tanımışsınızdır: Bana karşı uygulanan baskı ne kadar güçlü olursa, benim gösterdiğim direnç de o kadar güçlü olur. Bana üniversite yolunu kapamaya çalıştıklarını gördüğümde, ben mutlaka oraya geri dönmeliyim dedim. Düşünün, o dönemdeki karşıtlarım beni yeterince iyi Türkçe bilmemekle bile suçlamışlardı! Ama yasalarda, senatörlerin daha önce çalıştıkları kurumlara geri dönme hakkına sahip oldukları yazıyordu. Formel açıdan geriye dönüş işlemleri işe başlama işlemlerine benzer bir şekilde yürümeliydi. Profesör olduğum için üç imzaya ihtiyacım vardı, bunlardan biri de Üniversite Senatosu'nun onayıydı. Bana karşı olanlar, Üniversite Senatosu'nun beni reddetmesini sağlamaya çalıştılar. Bunu öğrendiğimde, tüm Senato üyelerini tek tek ziyaret ettim ve onlara

yayınlarımı gösterdim. Türkçeye hakim olduğumu kanıtlayabilmek için Türkçe yayınlarımı da gösterdim. Ayrıca açıkça tek tek hepsinin desteğini istedim ve bir akademisyen olduğumu ve bir akademisyen olarak emekli olmak istediğimi söyledim. Bu görüşmelerde bana yapılan suçlamalarla ilgili tek bir kelime etmedim, suçlamaların arkasında kimlerin olduğunu da söylemedim. Sonuçta, bir sonraki oturumda geri dönüşüm çoğunluk oyuyla kabul edildi.

Ama sonra fakültede benden bunun intikamını almak istediler: Bana eski odamı değil, tuvaletlerin hemen yanındaki bir odayı verdiler... Ama bu tür şeyler her yerde oluyor. İstedığınız kadar büyük harflerle eşitlik ve kadın ve erkek eşitliği diye yazın, bunların hepsi boş laf. Ben asla radikal bir feminist veya erkek düşmanı değilim. Hayatta erkeklere ihtiyaç var, ama mesleki yaşamda erkeklerle işin zor olduğunu hem gözlemledim, hem de kendim yaşadım! Özel hayatımda durum farklıydı: Örneğin ilk eşim beni her zaman sonuna kadar destekledi. Ama mesleğimde erkeklerle farklı deneyimlerim oldu.

Bilim dünyasında bir kadın olarak yaşadığınız deneyimleri gözden geçirdiğinizde, yıllar içinde bazı şeylerin değiştiğini söyleyebilir misiniz?

Pek çok şey bugüne kadar fazla değişmedi. Ama değişiklik oldu mu diye sorduğunuz için, cevabımı verirken bir akademisyen olarak ilk yıllarımdan başlamalıyım. Ben gençken Türkiye'de içeriğe yönelik tartışmalar yapılıyor, kavramlar üzerinde konuşuluyor ve hangi teorilerin Türkiye'ye daha uygun olduğu, hangi konseptlerin Türkiye'ye daha faydalı olacağı soruları soruluyordu. Bu tür tartışmalar bugün artık neredeyse hiç yapılmıyor. Bugün artık toplumda, bilimde ve aynı zamanda göç tartışmalarında farklı hedefler var. Bugün artık ön planda olan idealler değil, para kazanmak. Bu nedenle örneğin pek çok genç erkek inanılmaz paralar kazanmak mümkün olduğu için futbolcu olmak istiyor. Bütün genç kadınlar manken olmak istiyor. Bu mankenler veya futbolcular, genç kuşağın rol modelleri oldular! Artık

hemen hemen hiç kimse aklına bilim insanı olmayı koymuyor. İdealler ve hedefler değişti. Bu nedenle de örneğin Mübeccel Kıray ya da ben, artık kimse için örnek değiliz. Tabii bu anlaşılabilir bir şey aynı zamanda, kim bu kadar yaşlı kadınları kendine örnek almak isteyecek ki? Çok daha önemli olan nokta, bugünün dünyasında teorilerle ve ayrıntılarla ilgili derinlemesine düşünmenin çekiciliğini kaybetmiş olması. Bu anlamda çok şeyin değişmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Ama eğer öğrenmek istediğiniz Türkiye'nin bilimsel ortamının bütünü ise ve bu ortamda benim sahip olduğum rolü anlamak istiyorsanız, en iyisi Ahmet İçduygu'nun benimle ilgili yazdığı makaleyi okuyun. Bu benimle ilgili yazılmış en iyi makaledir! Orada beni bir "rönesans insanı ve Türk modernleşme projesi içinde meraklı bir bilim insanı" olarak tanımlıyor.⁵⁴ Bu metin benim hayatımın şablonlarla tanımlandığı bir metin değil, tam tersine beni ve çalışmalarımı farklı değerlendiren bir metin...

Son olarak size kişisel bir soru sormak istiyoruz. Her zaman çok aktiftiniz ve aktif olmaya da devam ediyorsunuz. Bunu nasıl başarabildiğiniz merak ediyoruz. İlk eşinizi büyük bir destekçiniz olarak tanımladınız. Onun dışında sizi destekleyenler oldu mu?

Elbette oldu! En başta evdeki yardımcıları bana inanılmaz destek oldular. Bu yayının bir yerine şunu yazmalıyız: Eğer yanında sürekli yardımcıları olmasaydı, Nermin Abadan-Unat bunları başaramazdı. Şu anda yanımdaki yardımcım o kadar tatlı, o kadar iyi ki! Bana 25 yıldır destek veriyor, gerçekten inanılmaz biri! İstanbul'a taşınmadan önce Ankara'da da böyle iyi bir yardımcım vardı. Yaptığım şeyleri sadece bu kadınların yardımı sayesinde yapabildim. Onlar benim çocuklarım, kızkardeşlerim gibiler!

Meslek hayatım boyunca eksikliğini hissettiğim en önemli şey ise bir

54 İçduygu (2001).

sekreterdi. Çalışma odamı gördünüz, ne yazık ki çok karışık bir durumda. Bazen şakayla karışık diyorum ki, mezar taşıma şöyle yazsınlar: "Hiçbir zaman bir sekreteri olmadı." Bir sekreterimin olmamasının en önemli nedeni, yazışmalarımı dört ayrı dilde yapıyor olmam. Bu kadar çok dil konuşan bir sekreter bulmak çok zor ve zaten olsa da herhalde inanılmaz yüksek bir maaş isterdi! (Gülüyor).

Bitirirken

Araştırma projelerimiz kapsamında yaptığımız söyleşilerin sonunda hep bir standart soru sorarız. Bugün size de bu soruyu yöneltmek istiyoruz: Size pek çok soru sorduk ve sizden çok şey öğrendik. Ama bakış açınızı tam olarak anlayabilmemiz için, sizce hangi soruları sormayı unuttuğumuzu söyleyebilir misiniz? Ya da eklemek istediğiniz bir şey var mı?

Bazı temel konuların sizin sorularınız arasında yer almamasına üzüldüm. Bunları şöyle sıralayayım: DGB'nin Türkiye'den gelen iş göçmenleri için oynadığı role daha derinlemesine bir bakış ve Alman sendikalarında Türk üye sayısı; Türkiye kökenli işçilerin çocuklarının eğitimi konusu ve bu konuyla bağlantılı olarak Sonderschule'ler, yani Almanya'da öğrenme güçlüğü çeken çocukların gönderildiği okullar; Abitur'a yani lise diplomasına giden yollar ve Alman üniversitelerinde Türkiye kökenli öğrencilerin oranı; Türkiye'den gönderilen veya Almanlar tarafından seçilerek görevlendirilen ve çeşitli çatışma ve tartışmalara neden olan öğretmenler; Almanya'daki okullarda İslami din dersi ve Alman üniversitelerinde İslami teleoloji bölümlerinin kurulması.

Belki bir kez daha bir araya gelme ve Türk-Alman göç tarihinin bu ve başka konularını da derinlemesine konuşma fırsatı buluruz. Bize zamanınızı ayırdığınız ve bu görüşme fırsatını verdiğiniz için size çok teşekkür ediyoruz.

Kaynakça

- Abadan, N. (1955): *Kamuoyu ve Etki Alanı*, Ankara.
- Abadan, N. (1964): *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Ankara.
- Abadan, N. (1966): „Studie über die Lage und die Probleme der türkischen Gastarbeiter in der Bundesrepublik Deutschland“, Bildungswerk Europäische Politik (haz.): *Arbeitsplatz Europa. Langfristige Perspektiven und europäische Aspekte zum Problem ausländischer Arbeiter içinde Köln*, sayfa 102–124.
- Abadan, N. (1968): „Immigrant and Labour, Turkish Workers in the Federal Republic Germany“, *Wilton Park Journal* (42), sayfa 21.
- Abadan, N. (1969): „Turkish Workers in West Germany: A Case Study“, *Sbfd*, sayfa 21–49.
- Abadan-Unat, N. (1974): „Turkish External Migration and Social Mobility“, Benedict, P./Tümertekin, E./Mansur, F. (haz.): *Turkey: Geographic and Social Perspectives içinde*, Leiden, sayfa 362–403.
- Abadan-Unat, N. (haz.) (1976a): *Turkish Workers in Europe 1960–1975. A Socio-Economic Reappraisal*, Leiden.
- Abadan-Unat, N. (1976b): „Turkish Migration to Europe, 1960–1975: A Balance Sheet of Achievements and Failures“, Abadan-Unat, N. (haz.): *Turkish Workers in Europe 1960–1975. A Socio-Economic Reappraisal içinde*, Leiden, sayfa 1–44.
- Abadan-Unat, N. (1977): „Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women“, *The Journal of Ethnic Studies* (11/1), sayfa 31–57.
- Abadan-Unat, N. (1980): „Meanwhile back at the village... Repatriated incomes of migrant workers are shaping the patterns of family life“, *Ceres, FAO Review* (27), sayfa 20–24.
- Abadan-Unat, N. (1985): „Die Auswirkungen der internationalen Arbeitsmigration auf die Rolle der Frau am Beispiel der Türkei“,

- Abadan-Unat, N. (haz.): Die Frau in der türkischen Gesellschaft içinde, Frankfurt, sayfa 201–239.
- Abadan-Unat, N. (1986): „Die ersten 25 Jahre der türkischen Migration. Versuch einer wissenschaftlichen Bilanz“, Bausinger, H. (haz.): Ausländer-Inländer içinde. Arbeitsmigration und kulturelle Identität, Tübingen, sayfa 45–57.
- Abadan-Unat, N. (1996): Kum Saatini İzlerken, İstanbul.
- Abadan-Unat, N. (2002): Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa, İstanbul.
- Abadan-Unat, N. (2004): Phönix aus der Asche. Memoiren einer türkischen Akademikerin, Frankfurt.
- Abadan-Unat, N. (2005): Migration ohne Ende. Vom Gastarbeiter zum Eurotürken, Berlin.
- Abadan-Unat, N. (2011): Turks in Europe. From Guest Worker to Transnational Citizen, New York.
- Abadan-Unat, N./Keleş, R./Penninx, R./Van Renselaar, H./Van Velzen, L./Yenisey, L. (1976a): Migration and Development. A Study of the Effects of International Labor Migration on Boğazlıyan District, Ankara.
- Abadan-Unat, N./ Ünsal, A. (1976): „Migration through the eyes of political parties, trade unions, employer associations and bureaucracy“, Abadan-Unat et al. (1976a): Migration and Development. A Study of the Effects of International Labor Migration on Boğazlıyan District içinde, Ankara, sayfa 43–98.
- Abadan-Unat, N./Keleş, R./Penninx, R./Van Renselaar, H./Van Velzen, L./Yenisey, L. (1976b): Göç ve Gelişme. Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Etkilerine İlişkin Bir Araştırma, Ankara.
- Abadan-Unat, N./Kemiksiz, N. (1992): Türkische Migration 1960–1984. Annotierte Bibliographie, Frankfurt.
- Abadan, Y. (1964): „Die türkische Verfassung von 1961“, Leibholz, G. (haz.): Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. Neue Folge, Bd. 13 içinde, Tübingen, sayfa 325–436.

- Bausinger, H. (haz.) (1986): *Ausländer-Inländer. Arbeitsmigration und kulturelle Identität*, Tübingen.
- ÇSGB (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (haz.) (2003): 2002 Yılı Raporu. Yurtdışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişmeler ve Sayısal Bilgiler, Ankara, Yayın No. 112.
- ÇSGB (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (haz.) (2004): 2003 Yılı Raporu. Yurtdışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişmeler ve Sayısal Bilgiler, Ankara, Yayın No. 119.
- ÇSGB (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (haz.) (2005): 2004 Yılı Raporu. Yurtdışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişmeler ve Sayısal Bilgiler, Ankara, Yayın No. 129.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1963): *Kalkınma Planı. Birinci Beş Yıl (1963–1967)*, Ankara.
- Erder, S./Yükseker, D. (2013): „Die türkische Migration nach Westeuropa und die Migrationsstudien in der Türkei“, Pusch, B. (haz.): *Transnationale Migration am Beispiel Deutschland und Türkei içinde*, Wiesbaden, sayfa 49–64.
- Griese, H. M. (2013): „40 Jahre Migrationsforschung in Deutschland: Ein autobiographischer Rückblick nach vorne“, Pusch, B. (haz.): *Transnationale Migration am Beispiel Deutschland und Türkei içinde*, Wiesbaden, sayfa 29–47.
- Gültekingil, M. (2007): *Sol. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Bd. 8, İstanbul.
- İçduygu, A. (2001): „Türk Modernleşmesi İçinde Bir Rönesans İnsanı veya Tecessüskar Bir Biliminsanı: Nermin Abadan-Unat” [A Renaissance Scholar in Turkish Modernity: Nermin Abadan-Unat], *Doğu Batı* (16/4), sayfa 185–198.
- Kabaş, sayfa (haz.) (2010): *Hayatını Seçen Kadın: „Hocaların Hocası“ Nermin Abadan-Unat*, İstanbul.
- Karpat, K. H (1959): *Turkey’s Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton.
- Kaya, A. (2009): *Islam, Migration and Integration*, London.
- Kıray, M. (1964): *Ereğli. Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası*, Ankara.

- Özdemir, M. Ç. (2008): Türkiye’de Sosyoloji, Ankara, sayfa 49–76.
- Pusch, B./Splitt, J. (baskıda): „Migration ohne Ende‘ – Ein Blick in die 50-jährige deutsch-türkische Migrationsforschung von und mit Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat“, Ozil, Ş./Hofmann, M./Dayıoğlu-Yücel, Y. (haz.): Türkisch-deutsche Studien. Jahrbuch 2014 içinde, Göttingen.
- Sayari, sayfa (2010): „Political Violence and Terrorism in Turkey, 1976–80: A Retrospective Analysis“, Terrorism and Political Violence (22/2), sayfa 198–215.
- Tekin, U. (2011): „Vergessene Migrationsgeschichte: Der Fordstreik in Köln“, Pusch, B./Tekin, U. (haz.): Migration und Türkei: Neue Bewegungen am Rande der Europäischen Union içinde, Würzburg, sayfa 117–128.
- Türkcan, E. (2010): Atilla Sönmez’e Armağan. Türkiye’de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960–1980, İstanbul.

Daha önce yayımlanan Pera Blätter

- Nr. 1 VORHOFF, Karin: Die Aleviten – eine Glaubensgemeinschaft in Anatolien. 1995.
- Nr. 2 SCHÖNIG, Claus: Von Hunnen, Türken und Mongolen. Eine vorgeschlagene Periodisierung der türkischen Geschichte. 1994.
- Nr. 3 NEUWIRTH, Angelika: Zur Symbolik des Islam. Neue Überlegungen zur Gebetsrichtung. 1995.
- Nr. 4 HÖFERT, Almut: Das Fremde durch die Brille des Eigenen. Das mittelalterliche Erbe im europäischen Türkenbild der Renaissance. 1995.
- Nr. 5 BERG, Andrea: Baschkirien und Tatarstan im Spiegel der türkischen Presse. 1996.
- Nr. 6 SCHÖNIG, Hanne: Feudalistisch organisierte Nomaden im Wandel der Zeit: Die Tuareg in Südostalgerien. 1996.
- Nr. 7 DRESSLER, Markus: Vom Ulu Önder zum Mehdi – Zur Darstellung Mustafa Kemals in den alevitischen Zeitschriften Cem und Nefes. 1996.
- Nr. 8 BERGER, Albrecht: Minderheiten und Ausländer im byzantinischen Konstantinopel. 1996.
- Nr. 9 DALITZ, Renée: The Sewing Machine and the Car. A critical Introduction to Western Feminist Theories of Knowledge. 1996.
- Nr. 10 PUSCH, Barbara: Die Umweltdiskussion bei muslimischen Intellektuellen und radikalen Grünen in der Türkei. 1996.
- Nr. 11 PFEIFFER, Judith: Twelver Shi'ism as State Religion in Mongol Iran: An Abortive Attempt, Recorded and Remembered. 1996.
- Nr. 12 WILD, Stefan: Türken, Araber und Deutsche. Bemerkungen zur Entstehung und Bewertung von Völkerfreundschaften. (Deutsch-türkische Ausgabe). 1991.
- Nr. 13 BUCHNER, Roswitha: Die Fotografenfirmen Sebah und Joaillier. Das Bild Istanbuls im 19. Jahrhundert. 1997.

- Nr. 14 Istanbul-Miniaturen. Zusammengestellt und übersetzt von Klaus-Detlev Wanning. Türkisch-deutsche Ausgabe anlässlich des 10jährigen Bestehens der Abteilung Istanbul des Orient-Instituts der DMG. 1997.
- Nr. 15 LIER, Thomas; PREISSLER, Holger; SCHUBERT, Gudrun: Hellmut Ritter und die DMG in Istanbul. Herausgegeben anlässlich des 10jährigen Bestehens der Abteilung Istanbul des Orient-Instituts der DMG. 1997.
- Nr. 16 YEŞİLADA, Karin: Die geschundene Suleika – Das Eigenbild der Türkei in der deutschsprachigen Literatur türkischer Autorinnen. 2000.
- Nr. 17 AYGEN, Zeynep: Vom Stadtrand zum innerstädtischen Verfall – Kreuzberg in Berlin-Zeyrek in Istanbul. 2000.
- Nr. 18 MOTIKA, Raoul: Entwicklungstendenzen des Islam in Tatarstan. 2002.
- Nr. 19 GESER, Marcel: Geschichte des deutschen Kindergartens Istanbul. 2007.
- Nr. 20 MOMMSEN, Katharina: Goethe's Relationship to the Turks as Mirrored in his Works. 2011.
- Nr. 21 SCHARLIPP, Wolfgang-Ekkehard: Sherlock Holmes und Mike Hammer in der Türkei. Genre und Subgenre in der türkischen Kriminalliteratur. 2011.
- Nr. 22 ÖZAKTÜRK, Hülya: Ehrenmorde in der Türkei. 2012.
- Nr. 23 JOPPIEN, Charlotte (Hg.), KAMP, Kristina und SCHULZ, Ludwig: Zehn Jahre AKP – Eine Retrospektive auf Außen-, Innen- und Kommunalpolitik. 2012.
- Nr. 24 LAUT, Jens Peter: Was ist Turkologie? Überlegungen zu einem sogenannten Orchideenfach. 2013.
- Nr. 25 KRUMEICH, Gerd: Vom Krieg der Großmächte zur Katastrophe Europas. 2014.
- Nr. 26 GLASSEN, Erika: Die phonetische und semantische Emanzipation der arabischen Lehnwörter huzur, hüzün und sohbet im Osmanischen und ihre mentalitätshistorische Bedeutung. 2014.

Nr. 27 ZÜRCHER, Erik Jan: What was different about the Ottoman war? 2014.

Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat İstanbul Üniversitesi'nde hukuk eğitimi gördükten sonra 1989 yılındaki emekliliğine kadar Ankara Üniversitesi'nde Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ders verdi. Halen Boğaziçi Üniversitesi'nde ders vermeye devam etmektedir. Nermin Abadan-Unat elli yıldan beridir Türk-Alman göçünü araştırıyor. Kendisi 1963'de gerçekleştirdiği *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* adlı projeye göç araştırmacılarına öncülük etti ve Avrupa'daki Türk işçilerinin homo economicus'tan ziyade homo sociologicus olarak algılanmasına katkıda bulundu.

Doç. Dr. Barbara Pusch Viyana Üniversitesi'nde sosyoloji, Türkoloji, Arap filolojisi ve etnoloji okudu. 2009 ile 2014 tarihleri arasında Orient-Institut İstanbul'da araştırmacı olarak çalıştı. Halen Mercator-IPC araştırmacısı olarak Sabancı Üniversitesi'nde ve Orient-Institut İstanbul'da görev yapıyor.

Julia Splitt, M.A, Freiburg ve Bamberg Üniversiteleri'nde Alman filolojisi, psikoloji, sosyal ve kültürel antropoloji ve Freie Universität Berlin'de sosyal ve kültürel antropoloji okudu. Halen Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder)'da karşılaştırmalı kültür ve sosyal antropoloji kürsüsünde ders veriyor ve doktora tezini hazırlıyor. 2013/14 yıllarında Orient-Institut İstanbul'da burslu doktora öğrencisi olarak bulundu.

Max Weber Stiftung

Orient-Institut Istanbul

Friedrich Naumann
STIFTUNG FÜR DIE FREIHEIT

